

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**ANTİK YUNAN KENT-DEVLETİ “POLİS”İN ÖZELLİKLERİ,
İLGİLİ ARAŞTIRMALAR VE BATI ANADOLU’DAN ÖRNEKLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hüseyin Burak SOY

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi Programı

TEMMUZ 2015

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**ANTİK YUNAN KENT-DEVLETİ “POLİS”İN ÖZELLİKLERİ,
İLGİLİ ARAŞTIRMALAR VE BATI ANADOLU’DAN ÖRNEKLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hüseyin Burak SOY
(502081104)**

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Turgut SANER

TEMMUZ 2015

İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü'nün 502081104 numaralı Yüksek Lisans Öğrencisi **Hüseyin Burak SOY**, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “**ANTİK YUNAN KENT-DEVLETİ “POLİS”İN ÖZELLİKLERİ, İLGİLİ ARAŞTIRMALAR VE BATI ANADOLU’DAN ÖRNEKLER**” başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı :   **Prof. Dr. Turgut SANER**   .....

İstanbul Teknik Üniversitesi

Jüri Üyeleri :   **Yard. Doç. Dr. Bilge AR**   .....

İstanbul Teknik Üniversitesi

Yard. Doç. Dr. Kenan EREN   .....

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Teslim Tarihi :   **04 Mayıs 2015**

Savunma Tarihi :   **03 Temmuz 2015**

ÖNSÖZ

Antik Yunan toplumunun karakter özellikleri neticesinde kent alanının şekillenışı ile ilgili olan çalışmam boyunca beni yönlendiren ve büyük emek veren danışman Hocam Prof. Dr. Turgut Saner'e sonsuz teşekkürlerimi sunmayı borç biliyorum. Mimarlık Tarihi programında görev alan tüm hocalarıma ve araştırma görevlisi arkadaşlarıma öğrenciliğim süresince sağladıkları katkılar için teşekkürler ederim. Araştırma Görevlisi olarak görev aldığım MSGSÜ Arkeoloji Bölümü'ndeki hocalarıma ve araştırma görevlisi arkadaşlarıma da tüm katkı ve anlayışları için teşekkürlerimi sunarım. Haritaları hazırlayan Ertunç Denктаş'a ayrıca teşekkürler ederim. Son olarak sevgili aileme ve tüm arkadaşlarıma sağladıkları her türlü destek için teşekkürler ediyorum.

Temmuz 2015

Hüseyin Burak SOY
(Arkeolog)

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİL LİSTESİ.....	ix
ÖZET.....	xi
SUMMARY	xiii
1. GİRİŞ	1
2. POLİS'İN KAVRAMSAL YÖNLERİ.....	3
2.1 Tanım, Kavram ve Araştırmalardaki Yaklaşımlar	3
2.2 Antik Kaynaklarda Polis	11
3. POLİS'İN DOĞUŞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ	15
4. POLİS'İN TOPLUMSAL İÇERİĞİ	21
4.1 Politik ve Ekonomik Kimlikler	21
4.2 Din ve Soya Bağlı İçerikler	26
5. YERLEŞİM DÜZENİ.....	31
5.1 Merkez Alan, Kır ve Sınır Bölgeleri	31
5.2 Bölgelere İlişkin Farklı Algı Biçimleri	35
5.3 Yerleşim Biçimleri ve Nüfus.....	38
6. POLİS'İN FİZİKSEL ÇEHRESİ VE MİMARİ BİLEŞENLERİ.....	47
6.1 Savunma Yapıları	47
6.2 Kent Merkezi ve Kamu Yapıları	56
6.3 Konutlar.....	59
6.4 Nekropoller.....	61
7. BATI ANADOLU'DAN ÖRNEKLER.....	65
7.1 Assos	65
7.2 Atarneus	70
7.3 Kyme	74
7.4 Larisa (Buruncuk)	75
7.5 Sardeis	79
7.6 Ephesos.....	82
7.7 Samos	85
7.8 Emporio	88
7.9 Klazomenai.....	90
7.10 Miletos.....	93
7.11 Batı Anadolu Örneklerinin “Polis Şeması” Bağlamındaki Bazı Ortak Yönleri.....	98
8. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	101
KAYNAKLAR	105
EKLER.....	111
ÖZGEÇMİŞ.....	113

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 4.1 : Nikhoria, Ünite IV.1 (Mc Donald, 1975, Levha 23.a)	23
Şekil 4.2 : Mende-Poseidi ΣΤ yapısı	28
Şekil 5.1 : Smyrna'nın hipotetik çizimi (Cook, 1958-9, s. 15, Resim 3)	36
Şekil 6.1 : Khios Adası'ndaki Emporio yerleşmesi (Boardmann, 1967, s. 32).....	49
Şekil 6.2 : Atina ile Eleusis'i ayıran "Dema Duvarı" (Munn, 1993, Harita 1).....	51
Şekil 6.3 : Aigaleos-Parnes arasında "Dema Duvarı" (Munn, 1993, Harita 2).....	52
Şekil 6.4 : Melie-İç kale (Lang, 1990, Resim 70)	53
Şekil 6.5 : Leipsydrion (McCredie, 1966, Resim 11).....	54
Şekil 6.6 : Korinthos kıstağında inşa edilen sur (Hexamilion).....	55
Şekil 6.7 : Thermopylai Suru (Shephard, 1923, Levha 16).....	55
Şekil 6.8 : Atina agorası, (Lang ve Eliot, 1954, s. 18, Resim 3)	58
Şekil 6.9 : On İki Tanrı Sunağı (Langve Eliot, 1954, Levha IVb)	58
Şekil 6.10 : Atina agorasından yazıtlı sınır taşı (Lang ve Eliot, 1954, Levha IVa)...	59
Şekil 7.1 : Assos akropolüne kent merkezinden bakış (T. Saner)	65
Şekil 7.2 : Assos kent planı (Arslan-Rheidt, 2013, Resim 2).....	70
Şekil 7.3 : Atarneus kent planı (http://www.poliskultur.de).....	71
Şekil 7.4 : Akropoldeki sarayın çizimi (Schazmann, 1912, Resim 16).....	73
Şekil 7.5 : Kazılarında sonra sarayın fotoğrafı (DAI fotoğraf arşivi).....	74
Şekil 7.6 : Kent merkezinden genel görünüm (Kıran, 2013, s. 39)	75
Şekil 7.7 : Kyme kent planı (Knoblauch, 1974, Harita 1)	75
Şekil 7.8 : Larisa Akropolü (Boehlau-Schefold, 1940, s. 39).....	77
Şekil 7.9 : Larisa Doğu, geç arkaik kale, doğu duvarından detay (LYAA)	78
Şekil 7.10 : Larisa Batı, geç arkaik kule I (Larisa Yüzey Araştırması Arşivi).....	78
Şekil 7.11 : Larisa kent planı (Saner, 2015, s. 42).....	79
Şekil 7.12 : Sardeis kent planı (Greenewalt, 2006, Resim 1).....	80
Şekil 7.13 : MMS Bölgesinde konutlar, (Cahill, 2010, Resim 23).....	80
Şekil 7.14 : Sardeis İÖ 6. yüzyıl konut alanları	81
Şekil 7.15 : Lidya dönemi sur kapısı (Cahill, 2010).....	81
Şekil 7.16 : Ephesos Arkaik dönem yerleşimi (Scherrer, 2001).....	83
Şekil 7.17 : Panayır Dağ, Arkaik-Klasik dönem yerleşim alanı (ÖAI).....	84
Şekil 7.18 : Devlet agorasında arkaik dönem konutları (Lang, 1996, Resim 67)	85
Şekil 7.19 : Samos, Heraion, Genelaos adak heykeli grubu (İÖ 560-550) (T.Saner)	87
Şekil 7.20 : Samos yerleşim düzeni (Tsakos, 2007, Levha 24).....	87
Şekil 7.21 : Emporio yerleşim düzeni (Boardmann, 1988, s. 31)	89
Şekil 7.22 : Klazomenai yerleşim düzeni (Moustaka, 2014, s. 14)	90
Şekil 7.23 : Klazomenai khora'sı (Koparal, 2014, Resim 3).....	93
Şekil 7.24 : Milet, yerleşim düzeni, (Graeve, 2006, Resim 8)	94
Şekil 7.25 : Kalabaktepe'de konutun evreleri.....	95
Şekil 7.26 : Kalabaktepe'de Arkaik dönem konutları (Senff, 1999, Resim 2).....	95
Şekil 7.27 : Miletos'un çevresi, Teikhioussa (Gorman, 2001, Harita 3).....	97
Şekil 7.28 : Miletos'un çevresi, Assessos (Gorman, 2001, Harita 4).....	98

ANTİK YUNAN KENT-DEVLETİ “POLİS”İN ÖZELLİKLERİ, İLGİLİ ARAŞTIRMALAR VE BATI ANADOLU’DAN ÖRNEKLER

ÖZET

Kentleşme ve kent (polis) olgusu Antik Yunan uygarlığının en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilir. Polise hem soyut bir takım içerikler yüklenmekte, hem de belli bir fiziksel çehre ile hayal edilmektedir. Ancak bu iki durum da polis’in “ne” olduğu tartışmalarında önemli ölçüde yer tutar. Poliste yaşayanlar tam hak sahibi özgür erkekler, onlara bağlı kadın ve çocuklar, *metoikoi* (vatandaşlık haklarına sahip olmayan yabancı sakinler) ve köleler olarak sunulmaktadır. Ayrıca polis’in politik ve ekonomik karar alma içeriği bulunmakta, kült alanları ve kent sakinlerinin soy ilişkileri polis’in ortaya çıkışında birleştirici etkenler arasında sayılmaktadır. Antik yazılı kaynaklar, özellikle Homeros ve Hesiodos’un metinleri, Arkaik şiirlerdeki ifadeler polis tanımında yol gösterici kabul edilmektedir. Ağır teçhizatlı bir ordu biçimi olan phalanksın ortaya çıkışı, tapınak ve kutsal alanların gelişimi, felsefenin ve lirik şiirin gelişimi gibi alanlar polisle ilişkilendirilmektedir. Antik Yunan kültürünün oluşumunu şekillendirmiş bu olguların polis kavramı ve kentsel çevre olmadan düşünülmemeyeceği önerilmektedir. Ayrıca Tunç Çağı’ndaki gelişmeler de polis’in ortaya çıkışında etken görülmektedir. Genellikle bir merkez yerleşme, onu çevreleyen bölge ve çevre bölgenin sınır kesimleri üçlü bir resim oluşturur. Yine de bu yerleşim düzeninin her poliste aranması gereği bulunmamaktadır. Kuşkusuz ilk ortaya çıktığı 8.-7. yüzyıllardan sonraki gelişmeler de polis’in karakterinde belirgin dönüşümler yaratmıştır. Araştırmalar ise daha çok bu ilk dönemleri tartışmaktadır. Arkaik dönem kenti araştırmalarında kırsal bölge çok iyi bilinmemekte, ancak İÖ 7. yüzyılda yerleşmeler arasında bir hiyerarşinin olduğu anlaşılmaktadır. Kentin hemen bitişiğindeki kırsal işgal eden ilk yerleşmelere ek olarak, kırsalda tarımsal etkinliklerin belirlediği ikinci dereceden yerleşimler söz konusudur. “Khora” hem kent merkezini de içeren tüm polis bölgesini, hem de nüfusun büyük bir çoğunluğunun yaşadığı kırsal ortamı ifade eder. Polis teriminin kent ve bölgeyi kapsayan erken kullanımı, polis’in en önemli karakteristiklerinden biri olarak kent ve bölgenin uyumunu gösterir ve kent ile kırsalın organik bütünlüğünün altını çizer. Üçüncü bölge olan “eschatia” ise polis’in egemenlik bölgesinin en dış, sınıra paralel uzanan kısmıdır. Genel olarak tahkim edilmemiş, kutsal sınır taşları ile belirlenmiştir. Bu bölge kimseye ait değildir, bölüşülmez, ekilmez ve sadece otlak olarak ve odun sağlamak için kullanılır. Yerleşimlerin sadece çok azı surlarla çevrilidir. Süreç yavaş işlemektedir, Atina başta olmak üzere büyük kentlerin bir çoğu kentin çevresini saran bir sur duvarına Arkaik dönemin sonunda hala sahip değildir. Surlar farklı işlevlerle inşa edilmektedir. Polis’in merkez yerleşimini ve etki alanını koruyan surlar olduğu gibi, birden fazla polisi korumak üzere yapılmış bölgeler üstü karakterde savunma sistemleri de bulunmaktadır. Kent merkezinde toplum hayatının politik açıdan ihtiyaçlarının yerine getirildiği (agora, prytaneion) ve kültürel (tapınak, kent ateşi) önem taşıyan yapılar yer alır. Bunlar konut alanları ile çevrilidir. Kent alanında ilk olarak ortaya

çıkan yapılar, sunaklar, tapınaklar ve heros mezarları gibi topluluk birliğinin öncelikle kült etkinlikleri çevresinde oluştuğunu gösteren yapılardır. İÖ 7. yüzyıldan itibaren oval planlı konut ortadan kaybolmaya başlar, dörtgen plana dönüştürülür. Tek ya da iki odalı konutlar yerini bir avlu etrafında gruplanan çok odalı yapılara bırakır. İÖ 8. yüzyılın ortasında savunma surunun inşasına paralel olarak konut planında da bir değişiklik olmuştur. Geometrik dönemde ışık olarak kullanılan açık alanlar, Arkaik dönemde bitişik düzende yapılan evlerin içine taşınmış, avlulu bir ev tasarımı ortaya çıkmıştır. Tüm bu saptamalar büyük oranda kara Yunanistanı için geçerli kabul edilmektedir. Kaynaklar ve kazılar daha çok o bölgeye yöneliktir. Ancak özellikle son on yıllarla birlikte Batı Anadolu'da yapılan kazılar ve yeni saptamalar polis tablosuna katkıda bulunmaktadır. Batı Anadolu'dan seçilen örneklerde merkez-çevre alan ilişkisi, savunma yapıları, konut biçimlenmesi gibi konularda erken dönem polisi ile ilgili anlatılanlarla örtüşen durumlar görülmüştür.

ANCIENT GREEK CITY-STATE “POLIS” CHARACTERISTICS, RELATED RESEARCH AND WEST ANATOLIAN EXAMPLES

SUMMARY

The phenomena of urbanization and polis are considered as one of the most important reflections of ancient Greek culture. To the Greek polis is attributed both certain contents and a specific physical appearance. And in both cases, the question “what is a polis?” becomes crucial in discussions on urban character of the polis. Those who lived in a polis were according to research, free men with a complete set of civil rights, women and children dependent on them, *metoikoi* (i.e. foreign people in a city without civil rights) and slaves. In addition, the poleis were able to take decisions on political and economic issues, and the sanctuaries and the genealogical network among the citizens were facts which had great impact on the emergence of polis. The ancient written sources, especially the texts of Homer and Hesiodos, the descriptions in the archaic poetry are seen as leading components while defining the characteristics of the polis. The emergence of the phalanx army, the development of temples and sanctuaries, the development of philosophy and lyric poetry, all are seen in relation with the structure and meaning of polis. It is mostly suggested that these phenomena, which gave shape to ancient Greek culture, cannot be considered separately without the existence of the concept of polis and its urban environment. Besides, the developments in the Bronze Age were also influential in the process of emergence of polis. A central settlement, a surrounding area and a border zone of the periphery build up a tripartite picture for the polis. However, this arrangement of settlement cannot immediately be found in every single polis. Doubtlessly the developments following the eighth and seventh centuries BC, i.e. the early times of emergence of poleis led to obvious transformations in the characteristics of polis. In the scholarship essentially prevail debates on these early stages. Even if the archaic urban and rural structures are not very well known in research, it can be identified that there was a certain hierarchy among the settlements in the seventh century BC. In addition to the primary settlements which occupy the rural area immediately next to the city, there were secondary settlements in the rural area determined by agricultural activities. The term *chora* defines the entire polis territory including both the urban center and the rural sphere where the majority of the population lived. The early use of the definition of polis comprising the center and the periphery indicates the harmony between the urban center and the surrounding area, one of the most characteristic features of polis. It also underlines the organic entity of center and periphery. The third area called *eschatia* was the outermost part of the territory of polis stretching along the borderline. This part was generally not fortified and was just marked by sacred border stones. This area did not belong to any people, was not due to be shared and cultivated; it was only used as pasture or for providing timber. Only few settlements were enclosed by city walls. The process of constructing fortifications was quite slow. Athens and many other big Greek cities did not possess fortifications to surround the city area still at the end of the archaic period. Defense walls carried different purposes. Walls were built to protect the center and the

immediate periphery. There were also supra-regional defense systems to protect a group of polies together. The city center was furnished with buildings of political character such as agora or prytaneion, and also with edifices of cultic importance such as temple or the place of the city fire. These were surrounded by dwellings. The very first buildings in the urban center were altars, temples or heroons to show enough that the society's unity had initially come to being around the cultic activities. The oval houses vanished from the seventh century onwards and the rectangular house forms started to appear. Houses with single or double units were replaced by multi-spaced concepts which were arranged around a courtyard. In the middle of the eighth century BC, simultaneously with the construction of defense walls, the house forms had also undergone obvious changes. The open air areas which were used as workshops in the Geometric Period were transferred into the houses in the archaic period which resulted in the courtyard design. All these developments mostly considered as being characteristic for the case of continental Greece. The information gathered from the written sources and excavations mostly depends on that particular region. However, the excavations which were held in western Anatolia especially in the last decades contributed to the picture of polis to a considerable extent. The examples taken in this thesis from western Anatolia have shown that they can be related to the overall research on early period polis considering the relation between the urban center and the periphery; defense systems and the architecture of dwellings.

Polis defines the space which stretches over both the urban, rural domains, and the boundary zones of a political community that is evolved around a cult centre. In this context, it had been possible to reach some conclusions on urban and architectural data of the selected western Anatolia cities in the archaic period, by comparison to cities of the Greek mainland under some titles. These titles might be put in order as the relationship between city-centre and chora, sanctuaries in and out of the city-centre, the acropolis as a sacred and political centre, the presence of acropolis walls and city walls, the separation between public and private space, housing, and the location of necropoleis.

Study on the urbanism of archaic period concentrates on a scheme composed of an "archaic settlement nucleus" and its dependent settlements. This nucleated settlement can be identified at Miletus, Ephesus, and Cyme among the cities chosen from the western Anatolia. Mengerevtepe, situated 7 km. southeast of Miletus is identified as Assesos, a dependent settlement of Miletus. Other dependent settlements of Miletus are found in Teichioussa, Leros and Ionia Polis. In Ephesus based on the city wall remains on northern slope of Panayir Dağ, it has been suggested that the acropolis of archaic period is to be found at this spot. An archaic period neighbourhood of Ephesus, Smyrna, and the archaic harbour settlement, Koressos can be identified in ancient resources and by archaeological data. In addition, necropolis remains of archaic period around Ayasuluk might be pointing out a settlement around here. In this context, the settlement pattern composed by the unity of the principal walled settlement and its dependent villages (komai) or neighbourhoods (demoi) resembling the known examples of mainland Greece is to be mentioned. However, the capital of the rich Anatolian kingdom, Sardis' archaic settlement nucleus differs from the Greek mainland and the colonial cities of the western Anatolia with its greatness.

Extra-mural sanctuaries are associated with the emergence of the polis in the regional sense. The earliest and the most important sanctuaries are generally located outside of the city. Sanctuaries away from the city-centre have a unifying function between

the centre and the remote domains of a city. The underlying role of the sanctuaries and cult practices on the emergence of polis and the organisation of space draw attention especially in Miletus, Samos and Ephesus. Apollon, Hera, and Artemis sanctuaries in the vicinity of Miletus, Samos, and Ephesus respectively are examples to sanctuaries with this underlying role.

Of all the chosen poleis a hill-top or a hill-side is preferred. Except Ephesus, all the acropolis hills of the cities are home to a cult practice. In addition, at Kalabaktepe, Kaletepe, and Zeytintepe at Miletus sanctuaries have been identified. At Miletus, Sardeis, Atarneus, and Larisa the acropolis hill is also the seat of an absolute ruler. Emporio is one of the earliest examples of this spatial connection to be identified. All the chosen settlements are surrounded by a city-wall in the 6th century BC at the very latest.

Until the late Archaic, houses or cult places were used for production. In bigger centres, sometimes a part of the settlement might be defined for particular production. Gold workshops of Sardeis and ceramic workshops of Miletus are as such. In the 7th century BC the apsidal house plan is replaced by rectilinear house plan. By the circuit of city-centres with town-walls, courtyard houses start to emerge. Oval and quadrilateral houses are observed in Miletus, Sardeis and in Ephesus.

Parallel to the examples of the Greek mainland, necropoleis of the western Anatolia cities are situated outside the city-walls. Earliest necropoleis of Sardeis and Assos are dated to the 7th century BC. In Miletus, Ephesus, Cyme, Larisa and in Atarneus necropoleis are dated to the 6th century BC. Necropolis areas of a city outside the city-walls might be located on more than one site around the city-wall. Prominent grave type of the earlier necropoleis is the tumuli.

Evaluation of the chosen examples of western Anatolia on the same scale enables to compare the sizes of these. While Assos, Atarneus and Larisa have quite small acropoleis Miletus, and Samos in accordance with their importance have bigger acropolis areas. In Miletus, Ephesus and Larisa defence and cult areas are created on the hills around. In other terms, a broad area of a couple kilometresquares -though not inhabited extensively- is assessed in the polis scheme. Economical, political, and social aspects of poleis of the western Anatolia seems to be defined by its own status to a degree. Recent and on-going research at Clazomenaean centre and chora brought new contributions to the polis scheme based on the Greek mainland examples. The main result on the physical environment of the polis is that, the scheme of the western Anatolia settlements overlap the data based on mainland Greek cities to a certain degree.

1. GİRİŞ

“Polis” terimi ile (eski Yunanca’da kent, devlet aslen kale) antik Yunanistan’da bir yerleşimin çekirdek alanı *asty* ile ona bağlı çevre bölgesi *khora*’dan oluşan devlet birliği ifade edilmektedir. Khora’nın sakinleri hukuksal olarak kentte oturanlardan farklı değildir. Polis bir vatandaşlar topluluğudur ve bölgesi üzerinden değil, elemanları üzerinden tanımlanır. Polisi sadece antik dönem kent-devletini tanımlayan bir terim olarak kullanmanın doğruluğu veya ifade gücü araştırmacılar arasında uzun süredir bir tartışma konusudur. Birçok ayrıntıda görüş ayrılığı vardır.

Yunan kentleşmesinin ortaya çıktığı Arkaik dönemden (yaklaşık İÖ 700-500) başlayarak ve Hellenistik dönemde birçok yeni kentin kurulması sebebiyle Akdeniz çevresi ve kültürü, insanların çoğunluğunun kırsalda yaşamasına rağmen kentliler tarafından belirlenmiştir. Kentlerde yaşayanlar tam hak sahibi özgür erkekler, onlara bağlı kadın ve çocuklar, *metoikoi* (vatandaşlık haklarına sahip olmayan yabancı sakinler) ve kölelerdir.

Roma döneminde Doğu’nun polisleri yarı otonom olarak korunmuştur. Geç Antik dönemde ise polis yavaş ve uzun bir çöküş dönemine girmiştir. İS 6. yüzyılda Iustinianus döneminde kentleri kuvvetlendirmek ve polisi canlandırmak için son ve başarısız bir deneme olmuş, 7. yüzyıldaki İslam güçlerinin yayılması ile birçok kentin sonu nihai olarak gelmiştir.

Tez çalışmasının temel amacı, antik dönem boyunca Akdeniz kültür havzasını şekillendiren temel sosyo-politik ve kültürel yapılardan biri olan Yunan yerleşimi ‘polis’in, özellikle ortaya çıktığı Arkaik dönemini konu alan literatürdeki baskın yaklaşımları derlemek ve buna yeni yayınlarda sunulan görüşleri eklemek yoluyla bir değerlendirme yapmaktır. Genellikle Yunan anakarası ve İtalya’daki Yunan kolonileri odaklı olan görüşlerin değerlendirilmesi ile antik polisin anlamı ve içeriği ile ilgili genel bir tablo çizilmeye çalışılmıştır. Asıl olarak, ortaya çıkan bu tabloyu Batı Anadolu’dan seçilen bir grup yerleşme ile karşılaştırmak yoluyla Arkaik dönemde Batı Anadolu’daki Yunan yerleşimlerinin mimari donanımı ile ilgili

sonuçlara varmak hedeflenmiştir. Bu bağlamda Yunan polisi ile ilgili mümkün olduğunca yeni kaynaklar değerlendirilmeye çalışılmış ve karşılaştırma nesnesi olarak Batı Anadolu ile ilgili görüşler ortaya koyabilmek çalışmanın kapsamın oluşturmuştur.

İlgili kaynaklardan derlenen bilgilerde mümkün olduğunca tartışma konularına ve farklı görüşlere yer verilmiştir. Polis, hem toplumsal-politik içeriği hem de fiziksel göstergeleri ile ele alınmıştır. Antik Batı Anadolu'nun polis statüsü taşıyan yerleşmelerinin sayısı çoktur. Arkaik döneme ilişkin veriler ise her yerleşmede aynı güçte değildir. Bu açıdan, bilinen yerleşmeler arasından bir seçki oluşturulmuş, veriler olabildiğince genel bir ereve içinde biraraya getirilmiştir. Sonuçta, yayınlarda çizilen "polis tablosu" bağlamında Batı Anadolu'nun ilgili verileri belli bir oranda değerlendirilmiştir.

2. POLİS'İN KAVRAMSAL YÖNLERİ

2.1 Tanım, Kavram ve Araştırmalardaki Yaklaşımlar

Polis terimi ile antikçağ Yunan kültüründe, özgür vatandaşların politik yaşama aktif olarak katılmalarına olanak veren siyasal yapı ve buna dayanan kent-devleti tanımlanmaktadır. Antikçağın diğer kent-devleti modellerine tezat şekilde Yunan polisinin yönetim şekli temelde oligarşi ya da demokrasi değil, özgür vatandaşların yasa önünde eşitliği ilkesi anlamına gelen *isonomi*'dir (Vernant, 2002). İsonomi ilkesi, evrenin doğal düzeninin kentin yasalarıyla bir tutulmasına dayanır. Vernant'a (1984, s. 107-108) göre dünyanın yönetilmesi ile sorumlu olan kent yasaları, evrensel hukukun bir yansıması olarak tasarlanmıştır;

“Bilgiye yüklenen kutsallığın ortadan kalkması, dine yabancı bir düşünce dünyasının belirmesi; bunlar tekil ve anlaşılmaz olgular değildi. Felsefe, özelliği gereği, şehre düzen veren ruhsal dünyayla doğrudan ilişkiliydi ve bu, belirgin biçimde toplum yaşamının laikleşmesi ve akılcı bir içerik edinmesiyle özellik kazanmıştı. Ancak felsefenin polis kurumlarına bağımlılığı, içeriğinde de kendini gösterir. Miletoslular mitolojiden yararlanmışlar, ama evren imgesini daha geometrik bir tasarım aracılığıyla mekansal bir çerçeveye de oturtarak derin bir biçimde değiştirmişlerdir. Yeni evren bilgilerini inşa ederken ahlaki ve politik düşüncelerle işlenmiş fikirlerden yararlanmışlar, şehre uygulandığında insanların dünyasını evrene dönüştüren düzen ve yasa anlayışını doğaya yansıtmışlardır.”

Bu bağlamda kent ve kenti oluşturan bireyler arasındaki uyum, doğanın bütünü ve bileşenleri arasındaki uyum ile benzerdir. Bu benzetmenin etkisiyle, bireyin parçası olduğu topluma organik bir şekilde entegre olduğunu hissetmesi sağlanır. Vatandaşlar toplumsal hayatta yer alarak ve kamu yararının sağlanmasına katkıda bulunarak bütünlük ve tatmin duygusu yaşarlar. Klasik dönemde Yunan kültüründe polis ahlaki değerlerin de tanımlandığı platformdur ve söz konusu platform olmadan birey, insan ve vatandaş olarak tanımlanamaz (Reale, 2001). Öznellik ve bireycilik temelleri üzerinde, evrensel esasların doğanın özündeki varoluşunu sorgulayan

gizemcilerin etkin olması ile evrenin doğal düzeni ve kentin yasaları arasındaki uyum düşüncesine dayanan ‘polisin vatandaşlığı ideali’ aşamalı olarak zarar görmeye başlamıştır (Reale, 2001).

“Polis” tanımı tartışmalı bir kavramdır. Hansen ve Nielsen’in (2004) Arkaik ve Klasik dönem Yunan yerleşmeleri envanterinde, örneğin Ephesos için antik kaynaklarda “kale”, “yerleşim”, “politik yapı” ve “bölgesel yapı” anlamına gelen dört ayrı polis tanımlaması yapıldığından bahsedilmektedir. Arkaik ve Klasik dönemlerde zamanın akışı içinde ve/veya eş zamanlı olarak birbirinden çok farklı ya da çok benzer yapıda ‘kent-devletleri’nin var olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen sur ile çevrelenmiş olan bir yerleşim olan asty’nin (polisma), surun hemen dışındaki devamı ile birlikte merkezi oluşturduğu, kendine bağlı başka polis, demoi (halk/mahalle), komai (köyler) ve çiftlik yerleşimlerini kapsayan bir bölgesi (khora) olan politik bir yapıdan bahsetmek mümkündür.

Ağır teçhizatlı bir ordu biçimi olan phalanksın ortaya çıkışı, tapınak ve kutsal alanların gelişimi, felsefenin ve lirik şiirin gelişimi gibi antik Yunan kültürünün oluşumunu şekillendirmiş olguların polis kavramı ve kentsel çevre olmadan düşünülemeyeceği önerilmektedir (Crielaard, 2009). Bu bağlamda Arkaik dönemin ve Yunan kültürünün araştırılmasında ve anlaşılmasında kentin ortaya çıkışı ve tarihsel süreç içindeki gelişimi temel araştırma alanını oluşturmaktadır.

Polis’in ortaya çıkışının nasıl, neden ve özellikle ne zaman gerçekleştiğinin belirlenmesi oldukça zordur. Konuyla ilgili akademik ilgi Viktor Ehrenberg’in 1937 tarihli “When did the polis rise?” makalesine dayanır. Alman tarihçi Helmut Berve, polisın İÖ 500’de büyük politik liderler arasındaki anlaşmazlıktan doğduğunu ve İÖ 450’lere gelindiğinde halen evrimini tamamlamadığını söylemektedir. Ehrenberg ise polisın bozulmasının daha Perikles’in yönetiminde, İÖ 5. yüzyılın sofistleri döneminde görülebilir olduğunu söyleyerek ortaya çıkışını ve zirvesini daha erkene tarihlendirmektedir. Ehrenberg, polisın İÖ 6. yüzyıl kanun ve antlaşmalarında ve Solon’un yazılarında yeri olduğunu öne sürmektedir. Polis’in, Hesiodos’un ‘İşler ve Günler’inde tarif ettiği Boiotia’da daha az belirgin olduğunu, Homeros’un İlyada’sında polisten bahsedilmediğini fakat Odysseia’da merkezi bir rol oynadığını iddia etmektedir. Homeros destanlarının ve polisın ortaya çıkışını İÖ 800’lere tarihlemektedir. Homeros destanlarından yola çıkarak bir tarihleme yapmak son derece güçtür. Günümüzde bu tarihleme Homeros destanları için uygun

görülmemektedir ve polis'in İlyada'da yer almadığı görüşü de kesin olarak kabul edilmemektedir. 1970 sonları ve 1980'lerde polis'in ne zaman ortaya çıktığı sorusu bu kez klasik arkeologlar tarafından gündeme getirilmiştir. İÖ 8. yüzyıl ortalarında anıtsal tapınakların ortaya çıkması, nekropolisin yerinde meydana gelen değişiklik, Geç Tunç Çağı'ndan sonra kaybolmuş zanaatların yeniden ortaya çıkışı ve deniz yolu ile gerçekleşen iletişimin yeniden kurulması gibi maddi kültürde meydana gelen değişikliklere, sosyo-politik gelişimin neden olduğu önerilmiştir. 'Karanlık Çağlar' boyunca uykuda olan kültür pratiklerinin yeniden uygulanmaya başlaması kimilerince "İÖ 8. yüzyıl rönesansı" olarak tanımlanmıştır (Hall, 2007).

Polis'in kökeni üzerinde yoğunlaşan çalışmalara karşı bir ters tepki de oluşmuştur: Bir tarafta 'Karanlık Çağlar'ın gerçekliğini sorgulayan, polis'in kökenine dair yoğun ilgiyi yapay bir ayırmaya neden olacağı için eleştiren ve devletleşme sürecini daha aşamalı ve tutarlı bir süreç olarak değerlendiren yaklaşım söz konusudur. Diğer taraftan araştırma konuları, polis'in daha geç geliştiği Yunanistan'ın kuzey ve batı bölgelerindeki ethnos (soy birliğine dayalı politik yapı) olan araştırmacıların polis üzerinde yoğunlaşan çalışmalarının daha az karmaşık devlet organizasyonları üzerindeki ilgiyi dağıttığı söylemi söz konusudur. Bu bağlamda İÖ 8. yüzyılın, polis'in gelişimi için ne derece önemli olduğu ve aynı zamanda polis ve ethnos olarak geleneksel bir ayırımın geçerliğini değerlendirmek açısından bir dönüm noktası olup olmadığını sorgulamak gereklidir (Hall, 2007).

Erken polis oluşumu ile ilgili araştırmalar genelde dolaylı veya dolaysız olarak Aristoteles'in Politika'sına dayanmaktadır. Bu bağlamda polis köylerin fiziki birleşmesinden ortaya çıkmış olarak görülse de tipik olarak en büyük vurgu polis'in "vatandaşların topluluğu" olarak tanımı üzerindedir. Topluluk, memurların seçmenleri tanıyabileceği kadar ideal küçüklükte olmalı ama kendine yeterlik ilkesini (autarkeia) sağlayabilmesi açısından uzmanlaşma ve iş bölümü yaratacak kadar da kalabalık olmalıdır. Kabul gören en önemli ortak yön ise polis'in kendi kendini yöneten ve bağımsız (autonomos) bir yapı olması gereğidir. Yine de aktarılan polis resminin gerçekliği tartışmalıdır. Danimarkalı tarihçi Mogens Herman Hansen başkanlığında sürdürülen büyük ölçekli bir çalışmada İÖ 650 ve 323 arasındaki tüm polis kelimeleri ve tüm türevleri bir araya toplanmıştır. Amaç hem antik Yunanların polis düşüncesini anlamak, hem de açıkça polis olarak tanımladıkları toplulukları kavramaktır. Sonuçlar kimi kanıksanmış hükümlere ters düşmektedir. Örneğin

'kendine yeterlik' olgusuyla gerçekte seyrek olarak karşılaşılmaktadır. Öte yandan 'dış otonomi' polisi tanımlayan temel bir özellik değildir, çünkü birçok topluluk politik ve askeri olarak daha güçlü bir komşu polise bağlı olmasına rağmen antik kaynaklarda polis olarak yer almaktadır. Her şeyden öte polis terimi özellikle Klasik dönemde üç şeyi eş zamanlı olarak karşılamaktadır. Kent merkezini ifade eden asty ile hem kent merkezi, hem de hinterlandını kapsayan bölge anlatılmaktadır; ayrıca Aristoteles'te yer alan politik bir topluluk anlamında kullanılabilir. Terimin bölge için kullanılması çok yaygın olmasa da kentsel anlamı sosyal içeriği kadar önemli gözükmemektedir. Varılan sonuçlardan bir tanesi polis teriminin herhangi bir kent merkezi için gelişmiş güzel kullanılmadığı, politik topluluğun merkezi olan kent alanını ifade etmesidir. 1898'de Jacob Burckhardt'ın 'Griechische Kulturgeschichte'sinde polis kavramı için ortaya attığı hem kentsel merkez, hem de bir topluluk olarak polisin kent-devleti denkliği genelde uygun kabul edilmektedir (Hall, 2007).

Bununla beraber 'Kopenhag Polis Merkezi'nin kaynaklarının çoğu İÖ 5. ve 4. yüzyıl metinlerinden oluşmaktadır. Terimin söz konusu üç anlamının en başından beri var olduğu kesin değildir. Aslında erken Yunanistan'da kentleşme az ve yavaş olduğundan ötürü geç 6. yüzyıldan önce kentlerden bahsetmek çok anlamlı görünmemektedir. Ancak 'Karanlık Çağ'ın Naksos'taki Lefkandi ya da Khora gibi yerleşmelerindeki maddi kültür karmaşık politik ve sosyal hiyerarşiye işaret etmektedir. Bu bağlamda polisin devlet anlamının kentsel anlamından önce geldiği kabul edilmektedir (Hall, 2007).

Polis çoğu yerde fiziki bir mekanı gösteren asty ile eş anlamlı kullanılmıştır. Odyssea 8.555'te Phaiak kralı Alkinous, Odysseus'a ülkesini ya da yöresini (gaia) ve polisini sorar. Tyrtaios da aynı sınırlı anlamında bu terimi kullanmaktadır (fr. 10). Bu bağlamda polis önce mekan, sonra topluluk olarak anlaşılmaktadır.

Polisin kent-devleti olarak açıklandığı görüş kimi çağdaş araştırmacılar tarafından antikçağ Yunanistan'ı içindeki farklı yerel gerçeklikleri tanımlama açısından "katı" olarak değerlendirilmektedir. Gawantka (1985) kent-devleti terimini, çok çeşitli tarih aralıklarındaki, politik yapı ve yerleşim modellerine gönderme yapması nedeniyle Yunan polisini ifade etmeye uygunluğu açısından eleştirmektedir. Robin Osborne (1996) sosyal yapının baskın olduğu polisin, devlet otoritesinden ve gerçek bir egemen güçten yoksun olduğunu ileri sürmüştür. Paul Cartledge (1998) yönetenler

ve yönetilenler arasında belli bir ayırım olmadığını ve bireysel hak ve hoşgörü kavramları ile bir takım sosyal denetleme şekillerinin kurulu düzeni koruduğunu önermiştir. Moshe Berent (1994) polisin, halk ve yönetici sınıf arasında yeterli ayırım olmaması, baskı tekeli olmaması ve kamusal-bireysel insiyatife dayanması açısından devlet olma gerekliliklerini yerine getirmediğini söylemektedir. Berent'e göre bir "devletsiz toplum" ve politik mücadele bağlamında savaşı bir toplum söz konusudur.

Oswyn Murray (1990) polisin karakterinin ileri derecede politik olduğunu ve her kararın akılcı tartışmanın uygulanmasından sonra alındığı bir "akıl kenti" olduğunu önermektedir. Bireyin, kendini tam bir politik akılcılıkla ifade edebildiği ve yukarıdan dayatılan değil, toplum tarafından kabul edilmiş nedensellik temelinde yaşama şansına sahip olduğunu ileri sürmektedir.

Son araştırmalarda arkeologlar ve eski çağ tarihçileri kentin ve gerçekte devletin yükselişinin uzun bir süreç olduğu fikrine varmışlardır: Gelişim Arkaik dönemin büyük bir bölümünce sürmüş ve İÖ 6. yüzyıl sonunda dahi henüz tamamlanmamıştır. İÖ 8. yüzyıl sonundaki anıtsal mimarinin görünümü merkezi yerleşimin, kentsel çevrenin oluşmasında önemli bir adımı göstermektedir. Ancak bütününde antik Yunan şehirciliği daha uzun bir zaman ölçeği ile değerlendirilmektedir (Morris, 1991; Hansen, 1997; Morgan ve Coulton, 1997).

'Kent'in tanımlanması da araştırmalarda sorunludur. Tarihçiler, sosyologlar, ekonomistler ve mimarlık tarihçileri, sosyal psikologlar, kent planlamacıları ve coğrafyacılar, kent için çok farklı kavram ve tanımlamalar kullanmaktadır (Finley, 1977; Kolb, 1984). Kentin yasal statüsü, büyüklüğü, yerleşim yoğunluğu, yerleşim ve yaşam şekilleri, toplum tipi ya da düşünce tarzı başlıca kriterler arasındadır. Büyüklük sorunsuz bir kriter gibi görünmekle birlikte, sakin sayısı çeşitli etkenlere göre kimi yerleşimin köy, kimi yerleşimin ise kent olarak tanımlanmasına neden olmaktadır.

Tanımlamada bir diğer problem yerleşimlerin bazen aşamalı olarak gelişmesi ile sosyo-politik organizasyonlarının ve sosyal etkileşimlerinin daha karmaşık hale gelmesidir. Bu, bu tür bir yerleşimin tam olarak hangi noktada köy olmaktan çıktığı ve kent olmanın ilkelerini taşımaya başladığı sorusunu beraberinde getirmektedir.

Kentler birden çok görünümlü, değişken ve dinamik olgulardır ve genel kriterler ile basitleştirilmiş tanımlar kullanılarak doğru bir sonuca varılamayacağı düşünölmektedir. Kent, kendine özgü zamansal ve mekânsal içeriği içinde değerlendirilmelidir. Bu gözlem Arkaik dönem araştırmaları için de geçerlidir. Şayet kent kültürel açıdan kendine özgü bir olgu ise kent araştırmalarını çağdaşı bilgi kaynakları ışığında yürütmek gerekmektedir (Crielaard, 2009).

1970’li yıllarda özellikle Anglosakson ekollerin ortaya koyduğu yeni fikirlerin en önemlilerinden biri, Geometrik dönemin ikinci yarısı ile Arkaik dönemin başı arasında (İÖ 9. yüzyıl sonu – İÖ 7. yüzyıl) gözlemlenen toplumsal değişikliklerle ilişkili olarak polis’in ortaya çıkışıdır (İÖ 800). Bu olgu bir toplum tipi ve politik bir organizasyon olarak görölmekte ve Klasik dönem polis’inin ve kurumlarının modeli olarak değerlendirilmektedir. Bu görüş canlı tartışmalara sebep olmuştur. Bir yandan polis’in varlığını, Homeros’un destanlarında aktarılan tapınak veya meclis gibi toplanma yerlerine sahip olduğu takdirde kabul eden görüş yer almaktadır. Diğer yandan, İlyada ve Odysseia tarihi ve toplumsal gerçekliğe uygun görölmemektedir, sık sık çelişkili anlatımlar söz konusudur ya da kurmaca bir içerikle, farklı zaman ve toplumlara dair verileri aktarmaktadır. Bununla birlikte bu destanların, belli toplumların -ilkel de olsa- kolektif organizasyonunu ve gerçekleştirdikleri ilk anıtsal yapıları ortaya koyduğu kabul edilmektedir. Geometrik dönem öncüllerinin Minos ve Miken kültürlerinin saray organizasyonu çerçevesinde yapısını korumuş Tunç Çağı “polis”lerinin mirasçısı olduğu düşünölmektedir. Kentlerin, saray organizasyonlarının yıkımından sonra, tüm Demir Çağı boyunca dereceli olarak kendi özelliklerini geliştirdikleri önerilmektedir. Tartışmanın öte tarafında ise, Klasik devrin sosyal ve politik bütünleşmesinin İÖ 6. yüzyıldan önce söz konusu olmadığı yer almaktadır. Bununla birlikte, modern tarih yazıcılığı demokrasi olsun ya da olmasın, Arkaik dönemin gelişmeleri olmadan polis modelinin soyut ve somut anlamda ortaya çıkmayacağı görüşünde birleşmektedir (Polignac, 1995a).

Polignac, (1995a) farklı görüş açılarını değerlendirerek polisin doğuşu ya da biçimlenmesi konularının belli bir döneme yerleştirilemeyeceğini söyler ve Klasik dönem polis’inin oluşumunun “geçiş eşiği” olmayan uzun ve sürekli bir evrimsel işlem olduğunu önerir. Bununla beraber polis’in ortaya çıkışını Tunç Çağı Yunanistan’ı ile Arkaik dönem Yunanistan’ı arasına yerleştiren, radikal bulduğu görüşe karşı bir uyarı getirmektedir. Aynı araştırmacıya göre Geometrik dönem

sonunda ortaya çıkan, kolektif uygulamalardaki değişiklikleri açıklamak için, özellikle isonomiye (sivil ve politik hak eşitliği) dayandırılan hipotetik bir polis ideolojisine başvurmak, hazır-konsept kullanımının yol açacağı kısır döngüye iyi bir örnek oluşturmaktadır. “İsonominin kendisi kentin tarihsel gelişiminin sonucu olarak görülürken, kent zaman içinde gerçekte nerede ve nasıl bir isonomi ideolojisi biçimini almıştır?”. Arkaik toplumlar ideal bir soyut kavrama yönelerek değil, kendi tarihlerini yeniden modelleyerek evrimleşmiştir. Polignac’a göre asıl sorun, ‘kent öncesi devri’ ve ‘kent devri’ arasında bir geçiş dönemi ve yeri tespit etme çabasının, kent kavramını sezgisel bir konsept olarak daha yanlış bir etikete yönlendirilmesidir. Başka bir deyişle toplumla ilgili yargıya varmak adına kent unutulmaktadır (Polignac, 1995a).

Sorun, hem antik, hem modern tarih yazıcılar arasında politik, kurumsal bir gerçekliği ve sosyal bir birliği kapsayan terimin belirsizliğinde yatmaktadır (Polignac, 1995a). “Koinon, kurumsal anlamda bir vatandaşlığı mı, ya da daha geniş anlamda bir toplumu mu tanımlamaktadır?”. Doğru analiz tipini belirlemek, toplum yaşamının çeşitli bileşenlerinin diğerlerini nasıl belirlediğini ve aralarındaki ilişkiyi açığa çıkarabilir. Polignac (1995a), ritüellere yönelik çalışmaların – son senelerde ilerlemiş olmasından dolayı – analizler için uygun bir alan olduğunu önermektedir. Kent kavramı ritüel çalışmaları ile daha net sorgulanabilecektir.

Geometrik dönem sonunda ritüel pratiklerinin evrimi; mezar adaklarının azalması ya da ortadan kalkması, buna karşılık kutsal alanların ve buralara sunulan adakların ortaya çıkması ve artarak sürmesi, kişisel ya da dar kapsamlı topluluk karakterindeki bir alandan kent ile ilişkili toplumsal bir alana geçişi gösterir bir işaret olarak kabul edilmektedir (Snodgrass, 1980; Morris, 1992). Gömü ya da kült pratiklerinin bağlamlarına göre karşıtıktan ziyade bütünleştirici bir içeriği olduğu gittikçe daha iyi anlaşılmaktadır. Gömü uygulamalarının klan ilişkilerini ya da seçkinler arasındaki güç birliğini gösterdiği, dolayısıyla yerel kültürel geleneklerde güçlü bir şekilde kökleştiği ve daha yerel ve bölgesel karakterde olduğu anlaşılmaktadır (Polignac, 1995a). Özellikle İÖ 10. ve 9. yüzyıllarda kült pratiklerinin yükselişi ile adak ve hediyelerin daha geniş bir bağlamın parçası olduğu bölgesel ve bölgeler arası bir anlayış söz konusudur. Böylece gömü ritüellerinin aksine kült ritüeli pratikleri farklı topluluklar ve sosyal gruplar arasında bir iletişim aracı oluşturmuştur. Bu bağlamda Geometrik dönemin en prestijli hediyelerinin adandığı Olympia, Peloponnesos’taki

yönetici üst sınıf için bir kabul görme ve kendini tanımlama mekanı olmuştur (Morgan, 1990; Polignac, 1994). İÖ 8. yüzyılda gömü ve kült pratiklerinin mantıksal ve kronolojik ilişkisinin evriminde bölgesel bağlamda da farklılıklar vardır. İÖ 8. yüzyılın ortasında Korinth'te mezar hediyelerindeki azalma ile kutsal alanlardaki gelişme ve zenginleşme arasındaki ilişki, İÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Argolis'te ünlü mezar, silah ve zırhların ziyareti yerine anıtsal üç ayaklı kazanlar gibi prestijli adakların Heraion Prosymna gibi kutsal alanlarda görünmeye başlaması eş zamanlıdır. Argos'ta kutsal alan hediyelerinin gelişimi ile pithos tipi mezarların tamamen hediyesiz oluşu İÖ 700 yıllarına kadar olan süreçteki değişimi ve sosyal ayrışmayı gösterir niteliktedir (Polignac 1995a). Anıtsal bronz heykellerin İÖ 740-700'den itibaren akropoliste ortaya çıktığı Atina'da durum daha kendine özeldir: Bu yıllar gömü ritüellerinin Atinalı seçkinler için önemli olduğu iki ana dönemi birbirinden ayırmaktadır. Bu ritüeller de çok çeşitlidir. Attika aristokrasisinin gösterişli cenaze törenlerine sahne olan mezarlarda çok sayıda mezar hediyesi ele geçmiştir. Ancak cenaze törenleri, ağıtları ve diğer anma şekillerinin niteliği önemlidir. Bu bağlamda sosyal sınıf farkını tanımladığı düşünülen büyük boyutlu bronz heykeller gibi anıtsal hediyelerin ele geçmemesi, bunların kesin olarak terk edildiğini değil, statü ifadesinin şeklindeki bir takım değişiklikleri işaret ediyor olabilir (Polignac, 1995a). Söz konusu yerel farklılıklar, farklı grupların karakterini belli etmeyi, 'kadimliğin' ya da seçkinler arasındaki ilişkilerin altını çizmeyi amaçlamaktadır (Polignac, 1995a). Sosyal içeriğin sembolik bir ifade ile sergilenmesi sosyal grubun kendini en iyi şekilde temsil etme çabasından kaynaklanmaktadır (Polignac, 1995a). Hoplit sınıfının ortaya çıkmasıyla kamusal alanda yeni bir kendini ifade etme gereği ortaya çıkmıştır; daha doğrudan ifade edilmek istenen bir "sivil bilinç" söz konusu olmuştur (Polignac, 1995a).

Ritüel pratikleri, Geometrik dönem sonu ile Arkaik dönem başında gücü elinde tutan kişiliklerin dönüşümü ile kolektif kimliklerde ortaya çıkan yeni düzenlemeler ve kent olarak tanımlanan alanda sosyal ilişkilerin yeniden tanımlanması ile ilişkilidir. Söz konusu yeni düzenleme yeni ritüellerin ortaya çıkmasında da etkili olmuştur (Polignac, 1995a).

Geometrik dönemin sonundaki değişimler, toplu yaşamın çeşitlenen bileşenlerini ve vatandaşlıkla ilgili yeni kavramların ortaya çıkışını açığa vurmaktadır. Farklı sınıflar

olmadan polis'in çok yönlü bir politeia'ya dönüşmesi söz konusu olamazdı (Polignac, 1995a).

2.2 Antik Kaynaklarda Polis

Yazılı kaynakların sınırlılığı kent tanımının nasıl ele alınacağını belirlemektedir. Kimi büyük Yunan kentlerinin kurumları ile ilgili politik anlaşmalar ve ideal kentin nasıl gözükmeye gerektiği ile ilgili felsefi denemeler ancak Klasik dönemde mevcuttur. Arkaik dönem için ise yalnızca parçalar halinde günümüze ulaşan yazılı belgeler söz konusudur. Bilgi parçalarını birleştirerek Arkaik Yunanlıların kenti nasıl gördüğünü yeniden kurmak mümkündür. Bu dönemin başlıca edebi kaynakları olan Homeros, Hesiodos ve lirik şairlerin önemli özelliklerinden biri, bunların bir sözlü edebiyat geleneğinin parçası olmalarıdır. Bu tür bir şiir, canlı dinleyiciye sunulduğu için ifade ettiği fikir ve değerlerin büyük bir insan grubu tarafından paylaşılmış olması gerekmektedir (Crielaard, 2009). Bu sebeple de düşünce sisteminin yeniden kurulması için çok değerli kaynaklardır. Yazılı kaynaklar kentin ve kent yaşamının ve kırsalın düşünsel ve ideolojik yönünün tutarlı bir resminin yeniden kurulmasına yardımcıdır. Bununla beraber, kentin ve kırsalın daha kapsamlı ve çeşitlilik içeren bir resmi için arkeolojik bulguların desteğine ihtiyaç vardır.

Arkaik Yunan edebiyatında yerleşme ve şehir için en sık kullanılan kelimeler *asty* ve özellikle de *polis*'tir. Bu kelimelerin köklerinin Miken Yunancası ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Crielaard (2009), Homeros ve Hesiodos'ta geçen polis kelimesinin kentin bütünü, özellikle de surları ile bütünleşik olarak dışarıdan görünümünü ifade ettiğini önermektedir. Topografik bir ad olmasına rağmen politik anlamda hem kenti hem de kırsalını gösterir şekilde ve aynı zamanda bir politik birlik, devlet ifadesiyle kullanılmaktadır. Öte yandan *asty* kentin içeriden görüldüğü şeklini göstermektedir ve odak noktası sakinleri üzerindedir. 'Politai' kelimesi ise kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere tüm vatandaşlara gönderme yapmaktadır.

Demos belirlenmiş bir alanı ve içinde yaşayan tüm özgür insanları göstermektedir. Kome bir köy ya da daha küçük bir yapıyı ifade eder. Bu birbiri üstüne gelen kavramların kent, bölge ve yerleşimcilerin ayrılmaz bir bütünü parçalarını ifade ettiği düşünülmektedir (Sakellariou, 1989). Bununla ilişkili olarak insanları ve surları birlikte ele alan ve çağdaş araştırmalarda sık sık dile gelen "Polis'i insanlar

oluşturur” görüşü, yerleşim ve sakinleri arasındaki kurguyu ve polis olgusunun kavramsallığını belirler (Crielaard, 2009).

Kenti oluşturan erkekler, kendini ve topluluğunu korumaya istekli ve güçlü erkeklerdir. Mytileneli Alkaios’un yaklaşık İÖ 600’lerden günümüze ulaşmış bir fragmanında “erkekler kentin savaş kulesi oldukları için” ifadesi geçmektedir. Alkaios’un dizelerini yorumlayan Aelius Aristides “çok uzun zaman önce Alkaios’un söylediği ve ondan ödünç alınmış sözlerde olduğu gibi kentler; sadece taşlar, keresteler ya da yapıcılarının bir zanaat ürünü değil, fakat kendisini savunmayı bilen erkeklerin olduğu yerdir ve orada surlar ve kent vardır” demektedir (Crielaard, 2009).

Kent olgusu, sakinlerinin bir kolektifi olarak görülmektedir. Bu bağlamda kenti toplum oluşturduğuna göre polisin temelini, korumasını en ön saflarda sağlayan kentin elitleri belirler. Kullanılan simgesel benzetme dili, kenti oluşturan elemanların en önemlilerinden birinin kent surları olduğunu göstermektedir (Crielaard, 2009).

Arkaik dönemin yazılı kaynakları kentin birbiri ile yakından ilişkili üç ana özelliğini açıklamaktadır: Düzenin ve medeniyetin merkezi olarak kent, kutsal kent ve bir insan topluluğunu ifade eden yer olarak kent.

Kent ile ilgili fikir ve kavramları araştırmak için iyi bir başlangıç noktası kentlerin ortaya çıkışları ile ilgili mitlerdir. Sırasıyla mitsel ve efsanevi kentler olan Skheria ve Troya’nın kuruluş anlatımları ozanın kitlesi arasındaki yaygın fikir ve deneyimleri yansıtmaktadır (Crielaard, 2009).

Skhria yeni kurulan bir kenttir. Alkinous’un babası Nausithous bölgeye Phaiaklardan oluşan bir göçmen grubu göndermiştir “ve kentin çevresine bir sur çekmiş, evler inşa etmiş, tanrıların tapınaklarını yapmış ve ekilebilir araziye bölmüş”tür (Od. 6.9-10). Nausithous’un görevleri Arkaik dönemde geleneksel olarak kent kurucularının üzerine düşen roller ile son derece benzer olmalıdır. Bu pasajda Phaiakların yeni yurdunun belli düzen prensiplerine göre planlandığı ve yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar korunma için gerekli olan hazırlıkları; dini, kamusal ve özel alanın bölüşümünü, üretim organizasyonunu ve kent ile kırsalın belli bir düzen içinde parsellenen mülkünün bölüşümünü kapsamaktadır (Crielaard, 2009). Skheria’da söz konusu olan organizasyon Phaiakların daha önceki komşuları Kiklopların ülkesiyle karşılaştırıldığında daha belirgindir. Bu mağara adamları “ne elleriyle pulluk sürerler

ne de bitki yetiştirirler” ve avcı-toplayıcı yaşarlar (Od. 9-108). Gemileri yoktur ve diğer insanlar gibi “insanların çeşitli şehirlerini dolaşmazlar” (Od. 9.126-9). Bunlar “yasadırlar, tanrı tanımazlar, yabancılara ve Zeus Ksenios’a yakaranlara saygısızdırlar” (Od. 9-106; 268-278) (Crielaard, 2009).

Bu anlatımlarda evlere karşı mağaralar, kıyı yerleşimlerine karşı dağlar, toplum düzenine karşı izole yaşayan aile birimleri, tarıma karşı doğadan beslenme ve politik kurumlara karşı yasadırlık öne çıkmaktadır. Bu karşıt tanımlar uygarlık değerleri ve etkinliklerinin olumlu niteliklerini barındırmaktadır. Medeniyet ve medeni hayat özellikle kentsel toplum ve alt yapı ile ilişkilidir – agora merkezli, savunma duvarı ile çevrelenmiş yerleşim ve liman. Homeros ve dinleyicileri için kent yaşamı, medeni toplumun standardını oluşturmaktadır (Crielaard, 2009).

Bu bağlamda kentin kuruluşu vahşi doğadan kültüre geçişi temsil etmektedir. Bu dönüşüm bir toplum kurulması ve belli bir mimarı program çerçevesinde kentsel bir çevrenin oluşturulmasıyla somutlaşmaktadır. Bunlardan en önde geleni, sadece savunma amacına yönelik değil, önemli bir sembolik boyutu olan kent surlarıdır: Polis vahşi doğadan surlar ile ayrılmaktadır, düzen yaratmaktadır ve sadece insana ait olan mekanı tanımlamaktadır. Surun sembolik özelliklerinden birçoğu bir bütün olarak kentin kendisine de geçmektedir (Crielaard, 2009). Bu özellikle kentler için kaynaklarda sık kullanılan ifadelerden anlaşılmaktadır: “iyi inşa edilmiş”, “iyi kurulmuş” ya da iyi tahkim edilmiş” (*euktimenos, eudmetos, euteikhos*) ya da “geniş caddeli”, “yüksek kapılı” ve “iyi yerleşilmiş” (*euruaguia, hypsipylos, eunaiomenos*) (Scully 1990). Bu sıfatlar kentsel peyzajın önemli karakteristikleri olarak kentin teknik ve teknolojik görünümünü vurgulamaktadır (Crielaard, 2009). Dahası kentsel mimarinin, medeni hayat tarzı, daha özelde ‘iyi düzen’ ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir (Ehrenberg 1960).

Homeros, Hesiodos, Alkaios, Theognis ve Pindaros gibi antik yazalar kentin kutsallığını bildirmektedir. Destanlarda kent çoğu kez *hieros, ēgatheos, zatheos* ya da *dios* olarak nitelendirilmektedir. Homeros’ta geçen sıfatlar aslında en çok kutsallığa vurgu yapar. Söz konusu sıfatlar sadece kent için değil, kentin surlar, tapınaklar, kutsal alanlar ve agora gibi bileşenleri için de kullanılmaktadır. Kentin neden kutsal olduğu açık değildir. Bununla beraber tanrıların evleri kutsal alanları ve kamu hayatının organize edildiği, ölümlü insanların evi olan agorayı barındırmaktadır.

Kent bunlara ek olarak *oikoi* yani evlerin de bulunduğu yerdir, ama bunlar kutsal olarak tanımlanmamaktadır (Scully, 1990).

Kentin kutsallığı insanların din vurgularıyla ilişkili görülebilir. Bununla beraber kent öncelikli olarak kuruluşu ve inşası kutsal görüldüğü ve “tanrısal güçler tarafından insanlara ihsan edildiği ve yönlendirildiği” için kutsal kabul edilir. Çoğu kez tanrılar kentlerin kuruluşunda birebir rol alırlar: Troya, baş tanrı Zeus’un rehberliğinde kurulmuş, surları deniz tanrısı Poseidon tarafından inşa edilmiştir. Arkaik dönemin birçok koloni kentinin kuruluşunda Apollon yol gösterici ve medenileştirici olarak anlatılmaktadır. Kent aynı zamanda insanları, kadın ve çocukları koruduğu, insan yaşamına barınak olduğu için de ayrıca kutsaldır. Kent, insan hayatını koruması, düzen kurması ve düzeni koruması gibi tanrılar alemine dair işlevleri yerine getirdiği için kutsal kabul edilmektedir (Crielaard, 2009).

Zeus şehirlerin kurulması gibi yıkımları ile de ilişkilidir. Bu bağlamda kentin yıkımı düzeni ortada kaldırır, anarşi ve düzenin bozulması anlamına gelir. Crielaard (2009) bu yüzden Arkaik dönemde Yunanların bir kentin yıkımının sebepsiz olmadığını düşünmüş olduklarını önermektedir. Bir kentin yıkımına sebep olarak çoğu kez kibirin (*hybris*) cezalandırılması gösterilmiştir. Troya, kutsallığı çiğnenemez misafirperverlik (*kseinia*) kurumuna karşı suç işlemiştir. Batı Anadolu kentleri ise şiddet göstermeleri, aşırı lükse düşkünlükleri ve var olan düzeni bozan, sürekli bir iç savaş (*stasis*) halinde olmaları yüzünden cezalandırılmıştır. Bu anlatıların arkasındaki düşünce, “tanrı tarafından bahşedilmiş” düzen bozulduğunda gerçek bir yıkımın kaçınılmaz olduğudur. Tanrıların bahsettiği düzeni bozan kentin var olmaya da hakkı yoktur (Crielaard, 2009).

3. POLİS'İN DOĞUŞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Polis ilk olarak kendi kendine yönetilen ve kendine yeterli küçük toplulukları, bir çeşit birbirinden bağımsız küçük devletleri göstermektedir. Polisin otonom karakteri çeşitli kentsel birimler arasında alışverişi engelleyen Yunan anakarasının dağlık coğrafi yapısından kaynaklanmaktadır. Çoğu kez, bağımsız kentler arasında bölgenin kontrolü için çekişme söz konusudur. İÖ 8. yüzyılda ortaya çıkışından itibaren polis Yunan dünyasında politik, ekonomik ve askeri anlamlarda gerçek merkez olmuştur. Her polis kendi yasa ve geleneklerine göre bağımsız bir şekilde organize olmuştur: Örneğin Atina'da politik sistem demokrasi, Sparta'da politik sistem oligarşidir. Bağımsızlıkları ve aralarında bir birlik olmaması polisin yok olma sebebi olarak görülmektedir. Makedonya kralı II. Philippos ve oğlu Büyük İskender polislerin kendi aralarındaki mücadelelerinden faydalanarak Yunanistan'ın kentlerini ele geçirmiştir. Benzer şekilde Güney İtalya'daki Yunan kolonileri de aralarındaki savaş ve birlik eksikliği sonucunda İÖ 4. – 3. yüzyıllar arasında Roma hakimiyetine girmiştir (Hansen, 2006).

Miken yönetimi kaleler ve bağlı köyler çevresinde organize olmuştur. Söz konusu kaleler merkezi otoritenin yerleşkesidir ve politik ve ekonomik açılarından çevresini yönetir, köyler ise her türlü tarımsal üretimin, prestij nesnelere ve silahların depolandığı bu kalelere bağlıdır. Sistemin başında “wanax”, onun hemen altında da aristokrat askeri sınıfın başı “lawagetes” bulunurdu. Önemli bir sınıf kadınların da yer aldığı ruhban sınıfıydı. Sarayın çevresinde vatandaş ve zanaatkarlardan oluşan köy topluluğu yerleşiktir. Köy topluluklarının başında bir yaşlılar konseyine danışarak kamu yararını gözeten, kararlar alan “qasireu” bulunurdu. Miken toplumunun anahtar özelliği wanax, lawagetes ve ruhban dışında özel mülkiyetin olmaması, insanların hizmet etmekle ve kayıtlarını yalnızca yazmayı bilen katip sınıfının tutmasına izin verildiği, vergi vermekle yükümlü oldukları saray hükmü altında yaşamalarıdır. Miken kültürünün çöküşü İÖ 1200-1150 yılları arasında özellikle Pylos, Sparta, Mykenai, Thebai, Atina ve Tiryns gibi kalelerin yok olmasıyla gerçekleşmiştir. Yıkımın sebebi Kuzey Yunanistan'dan gelen Dor

boylarının göçü ve merkezi Sparta olmak üzere bölgeye yerleşmesidir. Göç sonucunda çevresindeki tarımsal ve doğal arazide köy yerleşmelerinin olduğu, daha önce güçlü kaleler olan yerleşimler kentsel merkez görünümünü almıştır. Miken krallıklarının merkezi gücünün yok olduğu Yunan karasından Anadolu'ya göçler olmuştur. İÖ 9. yüzyıl sonlarına doğru Yunanistan aynı dilin değişik lehçelerini konuşan Aioller, İyonlar ve Dorlar arasında bölünmüştür. Dorlar Peloponnesos Yarımadası, Kuzey Yunanistan ve Güney Batı Anadolu sahillerinde, İyonlar Attika ve Euboia ve Batı Anadolu sahilinde, Aioller Boiotia ve Kuzeybatı Anadolu sahillerinde yerleşmiştir. Bu bağlamda ilk organizasyonun klansal temelde olduğu söylenebilir. Daha sonraki dönemlerde dilsel farklılık, dini ve sosyal farklılıklarda izini korumuş, İyonlar dört sosyo-askeri sınıfa (phylai), Dorlar ise üç sosyo-askeri sınıfa bölünmüşlerdir. Kuzey ve kuzeybatı Yunanistan, Makedonya ve Thessalia bölgelerinde polis sıradışı bir olgudur. Arkadia gibi diğer bazı bölgelerde de polis yapılanmasına izin veren birleşme geç olmuştur. Buna bağlı olarak Yunan tarihi boyunca polisin gelişimi sürse de Yunanistan'ın kimi yerlerinde daha ilkel bir süreç ve kabile, ethnos temelli alternatif bir yönetim şekli önerilmektedir. Bu dönemde klasik *polis* iki ana organizasyon çizgisinde tanımlanabilir. İlki kökenleri erken Demir Çağı'nda olan ve dağılmış toplulukları belli kutsal alanlar çevresinde birleştiren modeldir. Panionion çevresinde birleşen On İki İyon kenti buna örnek verilebilir. Diğer model bir lider çevresinde toplanmış, bu sebeple monarşik eğilimli olan modeldir. Söz konusu monarşik model Makedonya kralı II. Philippos zamanında polise son vermiş, ardılı Büyük İskender zamanında çokuluslu bölgesel monarşiler antik dünyaya yön veren yönetim modeli olmuştur.

Polisin köklerinin Geç Tunç Çağı'nın Miken kültüründe olup olmadığı, İÖ 900'lerin Karanlık Çağı'nda mı ya da Arkaik dönemin başında mı ortaya çıktığı araştırmacılar arasında uzun süredir tartışma konusudur. Bu sorunun nasıl cevaplanacağı polis terimi ile kastedilenin ne olduğuna bağlıdır. Polisin ne zaman yok olduğu da aynı önemdedir. Bununla beraber genel eğilim polisin klasik biçimi ile İÖ 8. yüzyılda ortaya çıktığı ve Geç Antik dönem sonunda yok olduğudur. En tartışmalı olan konulardan biri de eski Yakın Doğu kent-devletlerinin, özellikle de Fenike kent-devletlerinin Yunan polisinin ortaya çıkışına olan etkisidir (Wiesehöfer, 2009).

Kelime anlamıyla asıl olarak polis ile surlu bir yüksek yerleşim kastedilmektedir. Akropolis ve bunun korumasındaki alanda İÖ 8. yüzyılda kentsel ve kent özelliği

taşımayan yerleşimler gelişmiştir. Atina’da İÖ 5. yüzyıl içlerine kadar polis kelimesi akropolis ile aynı anlamda kullanılmıştır. Atina akropolisi de aslen bir kaledir. Bunun sebebi İÖ 8. yüzyıl başında yaşanan nüfus artışında görülmektedir. Buna ek olarak kesin ama ortaya konması zor bir şekilde Doğu etkisi de önemlidir. İÖ 8. yüzyıl başında Yunanlılar Fenike kent-devletleri ile yakın temas kurmuşlardır. Polis günümüze kadar ulaşan ‘vatandaşların ortak topluluğu’ içeriğini ilk olarak Arkaik dönemin sonlarında almış olmalıdır. Polis İÖ 1. binin ikinci yarısında Yunanistan ve Yunan yerleşimleri için karakteristik olan politik organizasyon şekline dönüşmüştür.

İÖ 750-550 yılları arasındaki Büyük Yunan Kolonizasyonu ile polis Yunan anakarasından ve Ege çevresinden neredeyse tüm Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına yayılır. Bu durum Yunanlılar arasında tecrübelerini paylaştıkları iletişim alanının genişlemesine ve yerel topluluklarla birlikte özel kimlikler oluşturmalarına neden olmuştur. Yunan kolonizasyonu ile birlikte polis karar verme, adalet ve askeri kurumlarının gelişmesine önemli bir etkisi olmuştur. Kolonilerdeki gelişmelerin Yunan anakarasında ve Ege dünyasında da anayasaların gelişimine neden olduğu düşünülmektedir. Hellenistik dönemde İskender’in ve komutanlarının kent kurmaları Eski Doğu’nun Hellenleşmesinde önemli rol oynamıştır. Hellenistik Roma ve Geç Antik dönemde kentlerin çoğu bağımsızlıklarını kaybeder, bununla beraber birçok yarı otonom topluluk vardır ve Diadokhlar ve Roma dönemlerinin ekonomik ve yönetsel omurgasını oluşturmuşlardır. Yunan anakarasında, kolonilerinde ve sonraki Hellenistik krallıklar döneminde polis özelliği gösteren yaklaşık 1500 yerleşim vardır (Welwei, 2001).

Yunanlılar polis terimini sadece kendi yerleştikleri bölgelerdeki yerleşimler için kullanmakla sınırlı kalmamış, Kuzey Afrika’daki Kartaca ve Roma için de polis terimini kullanmışlardır. Yunanistan’ın coğrafi özellikleri, dağlarla çevrilmiş, akarsularla bölünmüş, küçük verimli ovalar, küçük alanlara hakim politik birliklerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bu sebeple polis ilk olarak vatandaşların topluluğu olarak tanımlanır: “*koinônia tôn politôn*”. Kentlerin çoğu vatandaşların birbirini tanıdığı ve ortak toplantılara katılabildiği ideal, tanımlanabilir boyuttadır. Platon (Pol. 5,737) mülk sahibi ve kenti savunacak kişi sayısının idealini 5040 olarak vermektedir.

Klasik dönem için tespit edilen 50-100 km² büyüklüğünde yaklaşık 700 polis söz konusudur. Bunların çoğunda yaklaşık 2000 ila 4000 kişi yaşamaktadır. Sikkeler,

antik metinler, ve ödeme listeleri aracılığıyla Klasik dönemden 626 polis bilinmektedir. Hellenistik dönemde sayı artar ve Antiokheia ve Alexandria gibi nüfusu altı haneli rakamlara ulaşan sıradışı kentler söz konusu olur (Hansen, 2006) .

Polis'e bir alternatif olarak "köken devleti" anlamına gelen ethnos söz konusudur. Kuzey ve kuzeydoğu gibi yerleşim nüvesinin azaldığı bölgelerdeki ana organizasyon şeklidir ve sadece alt uygulamalar ve işlevler yürütülen tekil köylerdir ve polisin ayrıntılı devlet organizasyonundan uzaktır. İÖ 4. yüzyılın ikinci yarısında II. Philippos'un bir ethnos'tan bölgenin en büyük gücünü oluşturması ve İskender'in bunu Kuzey Afrika'ya ve Asya'ya Yunan kültürü ekseninde yayması söz konusu olmuştur. Makedonya'nın sadece yönetici hanedanı Yunan kabul ediliyordu ve bu bağlamda söz konusu ethnos'un Yunanlılığı tartışmalıdır (Hall, 2007).

İÖ 1050'li yıllarda Yunanistan'da demirin kullanımının yaygınlaşmasıyla tarım faaliyetinde bir gelişmeye bağlı olarak nüfus artışı yaşanmıştır. İnsanların dağlık alanda ulaşılması zor köy yerleşimlerinden çıkmaları ve saldırılara karşı organize olarak kendilerini savunmaları ve kıtlığa karşı birikim yapabilmeleri ile yerleşim yapısının değişmesi mümkün olmuştur. Polis, savunma duvarları ile çevrelenmiş, akropolis ve yerleşim alanlarından oluşan kent merkezi ile surların dışındaki alanı, kentin bölgesini kapsar. Kentin en yüksek noktasında yer alan akropolis dini hayatın merkezidir ve agora genel olarak merkezi konumdadır. Polisin en önemli bileşenlerinden biri de limanlardır. Politik, ekonomik ve sosyal işlevleri olan yapılar agora çevresinde konumlandırılır. Bu yapılar vasıtasıyla agora aynı zamanda kentin ticari hayatının da merkezini oluşturur. Kent surunun dışındaki kent bölgesi ise 'khora' olarak adlandırılır. Kent surunun dışında yer almasına rağmen kentin bölgesi akropolisten daha az önemli değildir. Antik Yunan kültüründe tarımsal faaliyet çok önemsenmiştir ve Yunanlıların toprak ve doğa ile yakın bir ilişkisi söz konusudur. Agora, kutsal alanlar ve kent kapılarını birbirine bağlayan yolların anıtsal bir görünümle ve özenle inşa edilmesi söz konusudur. Ana eksenler dışındaki yol ağı genel olarak sadece insan ve hayvanların geçmesine olanak sağlayacak genişlikte dar sokaklardan oluşur. Bu durum konut alanları, üretim mekanları ve dükkanlar gibi alanların birbirinden ayrı yerlerde konumlandırılmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür bir kent yapısının, konut bölgelerindeki sirkülasyonu azalttığı için uygulandığı önerilmektedir. Polisin tasarımı, değinilen bölgesel faktörlerin yanısıra sosyal ve özellikle de politik birlik ilkesine göre şekillenmiştir. Polisin vatandaşları daha

önceki dönemlerin yerleşimlerinde olduğu gibi teba değildir, aksine yönetimle görevlendirilecek kişileri seçme güçleri ve toplantılara katılma hakları vardır.

Polisin bir yerleşim modeli ve yönetim şekli olarak gelişme sürecinin başlangıcı İÖ 850-750 yılları arasındaki Yunan Kolonizasyonu ile çağdaştır ve gelişiminin tamamlanması ile yayılımı kimi uzmanlara göre İÖ 6. yüzyıla kadar sürmüştür. Siyasi bir topluluk olarak kente ait ilk kanıt Girit, Brero'da ele geçmiş, kent tarafından alınan kararlara atıfta bulunulan İÖ 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bir yazıttır. Bununla beraber Oswyn Murray'e (1990) göre daha İÖ 700 yılı civarında polis en yaygın sosyal organizasyon şeklidir. Homeros'ta anlatılan kentlerin fiziksel özellikleri polis kavramı ile ilişkilidir. Surları ve üretim mekanları olan, toplantılar için kullanılan ve kamu yapıları ile çevrili bir kentsel yerleşim Homeros'un Odysseia'sında (6, 262-267) Phaiakların ideal ülkesi bağlamında anlatılmaktadır.

Toplulukların yerleşik hale gelmesi, tarımsal ekonominin gelişmesi, arazi mülkiyetinin paylaşımı, nüfus artışı ve yaşam koşullarının iyileşmesiyle Yunanistan'ın Demir Çağı koşullarından çıkması, politik bir topluluk olarak polisi ortaya çıkaran başlıca etkenlerdir.

Bir başlangıç noktası olarak İÖ 750-650 yılları arasında, Yunan yerleşimlerinin Akdeniz çevresinde; Yunanistan ve Anadolu'nun batısı, Karadeniz, Sicilya ve Güney İtalya'ya yayıldığı kolonizasyon dönemi önerilmektedir. Kolonizasyon ile, söz konusu tarihler arasındaki Yunanistan nüfusunun yaklaşık yarısının bu bölgelere göç ettiği düşünülmektedir. Ayrıca Ege Adaları'ndaki küçük yerleşimlerin tek bir büyük yerleşim ile yer değiştirdiği bir iç göçten de bahsedilmektedir. Smyrna ve Atina'da olduğu gibi bu dönemde yeni kent yapıları ortaya çıkmıştır. Bir diğer önemli olgu ise aristokrat sınıftan yoksun bir toplumun, özel mülkiyet sahipliğinin, kült birliklerinin ortaya çıkmasıdır. Bu dönemde Solon gibi kimi reformistler, tanrılara ya da topluma bağlı değil, kendi adalet anlayışlarına dayanarak geliştirdikleri yeni yasalarla toplumsal değişiklikler yapmayı başarmışlardır. Ortaya çıkan yeni vatandaşlık kriterleri ile aile yapısına yeni düzenlemeler getirilmiş ve en güçlü ailelerin desteklediği ruhban sınıfı ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan gerçek farklılık ise politik gücün aristokrat sınıfın elinden, 'üyeler' ya da 'eşitler' olarak tanımlanan farklı grupların eline geçmesi ve gücü temsil eden merkezi saray yapılarının karakterinin

daha ziyade kült ile ilişkili yapılara dönüşmesidir. Böylece polis kült yapılarının çevresinde gelişmiştir.

Kimi araştırmacılar polisin doğuşunu, örneğin erken politik ve kültürel gelişmelere sahne olan İyonya gibi coğrafi bölgelere yerleştiren çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bununla beraber bugün polisin ortaya çıkışının tüm Yunanistan ile ilgili olduğu ve sadece kentsel değil sosyal bir rolü olduğu, orta sınıfın büyümesi, hoplit düzeninin ortaya çıkması gibi olgulardan ayrı düşünülemeyeceği önerilmektedir (Crielaard, 2009).

Polisin bazı bölgelerde neden daha erken ortaya çıktığı sorusu da önemli görülmektedir. Genel olarak polislerin Miken saraylarının yönetimsel yapısının güçlü etkisinin olduğu bölgelerde ortaya çıktığı önerilmektedir. Pylos'ta bulunan Linear B tabletlerinden Miken devletlerinin eyalet, bölge, kent ve köylere bölündüğü, askeri savunma ve vergi toplama organizasyonu bilinmektedir. Basileus terimi hem Karanlık ağ köylerinin beylerini, hem de doğmakta olan polisin yönetici sınıfını tanımlamak için kullanılmıştır. Kelime kent ya da köy aşamasındaki yerel resmi memuru ifade eder. En erken kentlerin birçoğu Karanlık ağ boyunca yerleşik olma durumunu nüfus çok azalsa da srdrmştir. Örneğin İ 8. yüzyılda kurulduğu düşünülen Eretria'da daha erken bir yerleşim de tespit edilmiştir. Polisin erken tanımları için son derece önemli bir bileşen olan fiziki mekan bu bağlamda Geç Tunç ağı Yunanistan'ının yönetimsel ve bölgesel alt birimlerinin bir mirası olmalıdır.

4. POLİS'İN TOPLUMSAL İÇERİĞİ

4.1 Politik ve Ekonomik Kimlikler

Polisin karakteri ile ilgili tartışmaların en zor yanı Klasik dönemden, İÖ 500-323 arasından en iyi bilinen şehir olan Atina'nın çoğu kez aslında bir istisna olmasıdır. Bu konu en başta epigrafi bilimi ve 'üçüncü Yunanistan' olarak anılan Atina ve Sparta dışındaki Yunan kentleriyle ilgilidir. Bu bağlamda birçok polis politik gelişimi benzer bir modeli izlemektedir: Homeros destanlarından ve Arkaik dönemin başından beri kentler büyük toprak sahibi bir aristokrat sınıf tarafından yönetilmektedir. Kısa süre içinde bu sınıf soylu olmayan demos'un direnişiyle karşılaşır, özellikle fakir ile zengin arasındaki ayrım belirginleşir. Soylu polislerin temel problemi çok kez iç savaflara (stasis) davetiye çıkartır ve bazı asiller İÖ 7. yüzyılın ortasından itibaren kentin başına geçerek tiranlık kurmaya çalışır. Ortaya çıkışında tek adam yönetiminin tarafsız bir ifadesi olan 'tiranlık' İÖ 570'te Solon tarafından bağlamında kısmen olumsuz anlamda kullanılmış ve daha İÖ 500'lerle birlikte olumsuz çağrışım yerleşmiştir. Tiranların çıkışından bağımsız olarak İÖ 600'de polis kurumları en azından Atina'da görülmüş ve vatandaşlık bir birlik olarak algılanmıştır (Gehrke, 1986).

Sürecin sonunda bir anayasa oluşmuş, zengin toprak sahiplerinden seçilen zengin sınıfı ile hoplit sınıfı seçme ve seçilme hakkına sahip kılınmıştır. Boule ve ekklesia'daki görevler oy çokluğuyla ve senelik olmak üzere tanımlıdır. Daha fakir küçük çiftçiler ve toprak sahibi olmayanlar ise hafif piyade olarak görev almaktadır. Bu grup, İÖ 594-3'te Solon reformundan sonra halk meclisi ve mahkemesinde seçme hakkına sahiptir. Bu bağlamda Aristoteles'in kriterlerine göre söz konusu anayasa, oligarşik ve aristokratik unsurlarla belirlenmiş, geleneksel bir demokrasi olarak tanımlanır.

Tüm polisler bir halk meclisine, bouleye ve memuriyetlere sahiptir. Yunanistan ve Yunan kolonilerinde kurulan polislerin bazı ortak özellikleri şunlardır: 1) Özgür erkek vatandaşların (başta oligarşik ögeler olsa da) demokrasi adına yönetim hakkı 2)

Tüm vatandaşların yasa karşısında eşitliği (isonomia) 3) Yasalar ve politik kurumları ile iç özgürlüğün sağlanması (autonomia) 4) Savaşabilirlik ve zorunlu askeri görev ve kendi donanımı ile dışa karşı bağımsızlığı sağlama (eleutheria) 5) Vatandaşların en yüksek bütçeye sahip olması (autarkia) 6) Kamu yapıları ve açık toplanma alanının varlığı 7) Takvim 8) Bayramlar ve kutsal alanlar 9) Sikke, ordu ve donanma 10) Politik karar alma aşamasında sadece özgür erkeklerin etkin olması.

Yönetimsel işlevli kamusal yapılara ilişkin kalıntılar çok nadir olarak İÖ 6. yüzyılın öncesine tarihlenmektedir. Metapontum'da tiyatro benzeri bir ahşap yapı yaklaşık olarak İÖ 600'lere tarihlenmektedir ve halk meclisinin toplandığı ekklesiasterion olarak tanımlanmaktadır. İÖ 575-550 arasında tarihlendirilen Prokonnesos'tan ele geçen bir yazıtta bir kentin en önde gelen memurlarını barındıran prytaneiondan bahsedilmektedir. Mytilene/Lesbos'un prytaneionunda şair Sappho'nun erkek kardeşi Larikhos'un şarap servisi yaptığı iletilmektedir. İÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen bouleuterion yapıları (konsey odaları) Agia Pelagia/Girit, Delos, Delphoi ve Olympia'da tespit edilmiştir. Daha erkene tarihlendirilen kamu yapılarının varlığı da söz konusudur. Koukounaries'te Athena Tapınağı'nın kuzeyinde İÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen kalıntılar symposion mekanı ya da bouleuterion olarak tanımlanmaktadır. Argos agorasının güney kısmında, burada henüz agora yokken içinden çeşitli adak eşyası, yazıtlı kurşun plakalar ve ağırlıklar toplanmış küçük, dikdörtgen odalardan oluşan bir yapı grubu bulunmuştur. Söz konusu kalıntılar İÖ 8. yüzyıla tarihlendirilen konut kalıntıları nedeniyle İÖ 7. yüzyıldan daha erkene yerleştirilmemektedir (Crielaard, 2009; Hall, 2007).

İÖ 8. yüzyıla tarihlendirilen kamusal işlevi olan yapı kalıntısı bulunmamış olmasını açıklamak zordur. Erken kamu yapılarının dayanıklı olmayan malzemedan yapılmış olması bunun nedeni olarak görülmektedir. Öte yandan İÖ 8. yüzyıl Yunan politik topluluklarının belli kamusal işlevlerine göre tasarlanmış yapıları gerektirecek kadar karmaşık bir yapısının olmaması da bir etkidir. Nikhoria'da büyük bir yapı kalıntısı çevresinde kümelenmiş İÖ 10. yüzyıla tarihlendirilen evler bulunmaktadır (**Şekil 4.1**). Bunlar çeşitli dönüşümler geçirmiş, yerleşimin geri kalanı ile birlikte İÖ 750'lerde yıkılmıştır. Zagora, Emporio ve Eretria'da erken tarihli benzer yapılar vardır. Kimi yerlerde ritüel işlevlerini yitirmiş bu yönetici evlerinin üstüne ya da yakınına tapınakların inşa edildiği önerilmektedir. Bununla birlikte Eretria'da İÖ 8. yüzyıl apsidal evi (Bina 1) yöneticinin evi olarak tanımlanmış ve yaklaşık İÖ

750'lerde yakınına inşa edilmiş tapınak yapısına rağmen kullanımı sürmüştür (Hall, 2007). Klasik dönemde polisın kamusal ve politik merkezi agoradır. Kelimenin kökeni 'bir araya toplanmak' anlamına gelen 'agorein' fiildir ve "topluluk", "toplantı" anlamıyla da İlyada'da kullanılmaktadır. Homeros'un topluluğunda halk bir açık alanda toplanır ve yaşlılar çember şeklinde yerleştirilmiş taşlar üzerinde oturur. Bu toplantılarda düzen, konuşma sırası gelene bir değnek veren görevliler tarafından sağlanıyordu. İlyada'da (2.265-269) anlatılan Odysseus'un Thersites'i dışarı atmasından anlaşıldığına göre söz hakkı yaşlılara ve liderlere özgüdür.

Şekil 4.1 : Nikhoria, Ünite IV.1 (Mc Donald, 1975, Levha 23.a).

Halk toplantıları için herhangi bir açık alan hizmet verebilmektedir, ama bir noktada agora tanımı bu amaç için belirlenmiş bir mekanı işaret etmeye başlamış olmalıdır; bu dönüşümü tarihlemek ve kelimenin tam olarak ne anlamda kullanıldığını söylemek zordur. Thessialı komutan Kleomakhos, Eretrialılara karşı gösterdiği yiğitlik dolayısıyla Khalkis agorasına gömülmüştür. Skhreia'da, limanın yanındaki agora planlanarak kurulmuştur, Troya'da Priamos'un sarayının yanında da sabit bir

agora vardır (İl. 18.274). Theognis, Megara bölge sınırları agoradan görülebilir demektedir. Bu da sabit bir mekanı işaret etmektedir. Başka kaynaklarda da agoranın varlığını gösteren ifadeler vardır (Hall, 2007).

Ancak bu bağlamda arkeolojik veriler oldukça zayıftır. Klasik dönemde agoranın sınırları anıtsal yapılarla, stoalar ve tapınaklarla oluşturulmuştur. Ancak orijinalinde bir açık alandır ve bu bağlamda arkeolojik olarak tespit edilmesi zordur. Sicilya'daki Megara Hyblaia'da İÖ 728'deki kuruluşundan beri bir agora olduğu önerilmektedir. Zagora, Emporio, Koukounaries ve Girit'teki Dreros gibi İÖ 8. yüzyıl yerleşimleri içinde açık alanlar olduğu anlaşılmaktadır. Yalnız bunlar kült yapılarına yakınlıklarından dolayı birincil işlevlerinin kült etkinliklerini izlemek olduğu düşünülmektedir. Atina'da Klasik dönem agorasının resmen oluşturulmasını ise Peisistratos'un İÖ 522/1'de On İki Tanrı Sunağı'nı adaması ve bir süre sonra da sınır taşlarının yerleştirilmesi belirler (Hall, 2007).

Arkaik dönemde polislerin ekonomisi tarım ve zanaate dayanmaktadır. Çömlekçiler örneğin, kent yerleşimlerinin dış mahallelerinde atölyelerini kurmaktadır; Zagora, Argos ve Atina gibi kentlerde metal atölyeleri tespit edilmiştir. Eretria'da bir geç 8. yüzyıl evi içinde bir altın atölyesi bulunmuştur (Hall, 2007).

Pazarların her zaman kent içinde olduğu kesin değildir. Klasik dönemde ticari etkinlik her şeyden önce agorada gerçekleşmektedir. Fakat en erken kanıtı Girit'teki Gortyn'den İÖ 5. yüzyıla ait bir yasadan gelmektedir. Buna karşın, daha erken bir dönemde kutsal alanların ticarete daha etkin bir rol oynadığına dair kanıtlar vardır. Olympia'da en geç İÖ 7. yüzyılda tunç dökümü tespit edilmiştir. Arkadia'daki Tegea'da Athena Alea kutsal alanında tespit edilmiş küçük bir tunç atölyesi büyük bir olasılıkla İÖ 8. yüzyıla tarihlenmektedir. Para öncesi ekonomide bu mallar diğer ürünlerle takas için üretilmiş olmalıdır ve mevsimsel ya da kent dışı pazara işaret etmektedir.

İÖ 8. yüzyılda gerçekleşen önemli gelişmeler, "Karanlık Çağ"a uzanan daha geniş bir zaman dilimiyle ilişkilidir. Bu gelişmeler İÖ 6. yüzyıla gelindiğinde hala tam olarak tamamlanmamıştır. Eski İzmir ve Zagora gibi sitler ya da Atina ve Argos gibi kentlerin kimi katmanları İÖ 8. yüzyıldan önce de yoğun olarak yerleşilmiştir. Bu dönemden sonra bile Sparta ve Korinthos gibi kentler dağınık yerleşim modeli göstermeye devam etmiştir. Sur duvarları İÖ 8. yüzyıldan önce enderdir ve Yunan

karası için İÖ 6. yüzyıldan önce yaygın bir özellik değildir. Nüfus, İÖ 8. yüzyılla birlikte olasılıkla artmış, yüzyüze tanışılan topluluklar sonlanmıştır.

Mutlak yönetim biçimleri de polislin kimliği ile yakından ilişkilidir. Tiranlık ilk kez aristokrat sınıfın uzaklaştırılmasından sonra, İÖ 676'da Kypselos ile Korinthos'ta ortaya çıkmış ve kısa sürede bölgedeki İsthmos, Megara, Sikyon, Atina gibi kentlere yayılmış ve Ege'nin doğu kıyısında Mytilene, Miletos ve Samos'a uzanmıştır. Bir yüzyıldan uzun bir süre tiranlık baskın yönetim şekli olmuştur ve önemli Yunan yerleşmelerinden sadece Sparta ve Aigina'da oluşmamıştır. Miken döneminden beri monarşinin Yunanistan'da ilk kez ortaya çıkışı söz konusudur. Örneğin Korinthoslu Kypselos gibi ilk kuşak tiranlara çoğu kez efsanevi olaylar atfedilmekte, bu da onların "heros" statüsüne işaret etmektedir. Buna karşın ikinci kuşakla birlikte kısmen bu güce karşı aristokrat sınıfın duyduğu nefret, kısmen gittikçe artan politik hak isteği sebebiyle birçok tiranlık halkın gözünde kötüleşmiştir. Tiranlık mutlak güç, ahlaki çöküş, yasal sınırlamalar, zalimlik ve hovardalık gibi çağrışımlar getirmiş ve tebası tarafından korkulur ve nefret edilir bir hale gelmiştir. Tiranlık isteksiz vatandaşlar üzerinde zorla kurulan en kötü yönetim biçimi, yasadışılık, toplum tarafından kontrolü imkansız bir erk olarak görülmüştür. Bununla beraber, vatandaşlar üzerinde sıkı denetim sağladığından ötürü aşağı görülen monarşinin, İÖ 4. yüzyıla gelindiğinde politika kuramcıları tarafından yeniden düşünülmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, olumsuz imajına ve geleneksel politik kurumlara uyum sağlayabilmesine rağmen tiranlık, polislin gelişimine önemli katkıda bulunmuştur. Geleneksel aristokrasinin gücü bu dönemde kırılmıştır. Tüm gücü kendinde toplayan tiran yönetimlerinin sona ermesiyle güç, kente ve kurumlarına geçmiştir.

Askeri reformlar ile ordunun esasını atlılar değil, ağır silahlı yayalar yani hoplitler oluşturmuştur. Böylece ordunun aristokratik karakteri kırılmış, orta sınıf ve küçük toprak sahibi çiftçi sınıfın katılımı söz konusu olmuştur. Politik haklar askeri işlevselliğe göre tanındığından, alt sınıfların ait olduğu topluluğa, polise bağlılığı artmıştır. Aristokrasiye ait "heros" değerleri yerine özdenetim, ölçülülük (sophrosyne), dayanışma ruhu ve eşitlik gibi yeni değerler topluma egemen olmuştur. Hoplit reformu ile önceki topluluklardan sosyal olarak daha değişken ve daha açık bir yapı öneren ve anayasal düzeyde timokratik yönetimlere yer veren yeni bir vatandaşlar topluluğu oluşmuştur. Hoplit sınıfının değerlerine daha İÖ 7. yüzyıl ortasında Spartalı yazar Tyrtaios'un yazılarında rastlanmaktadır. Savaşçılar,

Homeros destanlarında aristokrat sınıfına atfedilenden çok daha açık bir şekilde, bireycilik ve rekabet odaklı olarak vatanseverlik duygularıyla vatani için ölmeye teşvik edilmektedir. Yoldaşları ile yanyana olmak bireyin görevidir.

Ancak Atina ve Sparta yerleşmelerinin karşıtlığı bağlamında *ephebeia* ve *krypteia* kavramlarının karşıtlığı da tartışılmaktadır. Ephebeia Yunan polislerinin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan savunma konusunda gençlerin eğitilmesine olanak veren, aynı zamanda polis bilincini yerleştirdiği düşünülen bir organizasyondur. Krypteia ise Sparta'da egemen olan tartışmalı bir kurumdur; gençlerin toplumdaki yalıtılarak zor koşullar altında eğitilmesi ile ilişkilidir ve bir askeri hazırlık niteliği taşımaktadır. Belirgin iki kutupluluğa dayanılarak Atina çıkışlı hoplit dünyasının düzeni ve uygarlığı, Spartalı "vahşi askerlik" uygulamasının ise düzensizliği, akıldışını temsil ettiği yorumuna varılmaktadır. Buna göre Atinalı hoplitler kültüre, Spartalılar doğaya aittir (Vidal-Naquet, 1986).

4.2 Din ve Soya Bağlı İçerikler

Yunan dininin işlevinin temel çerçevesinin polis olduğu kanısı yaygındır. Her polisin kendi kült sistemleri, ritüelleri ve kendi kutsal takvimi olduğu önerilir. Atina ve Kos gibi kimi kentler Zeus Polieus ve Athena Polias gibi tanrıların vesayeti altındadır. Sparta'nın baş tanrısı Athena Polioukhos'dur (polisi koruyan Athena). Rahipler, Molpoi'da olduğu gibi baskın memurlardır. Miletos'taki Apollon Delphinios kültürünü yöneten bir rahipler kuruludur. Yabancıların (ksenoi) ise kutsal merkezlere girişi yasaktır. Olympia ve Delphoi gibi Panhellenik kutsal alanlarda ve amphiktiyon için kutsal alan olan bölgeler arası ya da dini birliklerde vatandaşların kutsal etkinliğe iştirakini polisin sağladığı düşünülmektedir (Hall, 2007).

Polisin tüm kült etkinliğinin dayanağı ve vasıtası olduğu görüşü tümüyle yanlış değildir. Fakat daha iyi belgelenmiş olan Klasik dönem için dahi kısmen yanlıcıdır. Örneğin Delphoi'deki Apollon kutsal alanını yöneten Amphiktyonia Birliği polislere göre değil, ethnos'a göre organize olmuştur ve bunlar Thessalialılar, Boiotialılar, Dorlar, İyonlar vs. birden fazla polisi kapsamaktadır.

Son dönem araştırmalarında kutsal alanların ortaya çıkışı ve anıtsal tapınakların inşası çok ilgi toplamıştır. Tüm Yunan kentleri çoğunlukla bir baş tanrıça etrafında toplanmış kült topluluklarıdır. Bu tür resmi bir kült için kült topluluğunun bir araya

gelebileceği ve adak adayabileceği kutsal bir alan olması önemlidir. Bu bağlamda kültün kuruluşu söz konusu baş tanrıya adanan en erken adaklara göre tarihlendirilebilir. Birçok kutsal alanda asıl başlangıç tarihi olmasa da İÖ 8. yüzyılda yapılan adaklarda keskin bir artış söz konusudur ve bu tarihten sonra özellikle metal adaklar, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi bireysel mezarlar yerine aşamalı olarak daha kamusal olan kutsal alanlarda saklanmaya başlamıştır. Bir sunak ve kutsallığı işaretlenmiş bir alan antik Yunan dünyasının asal unsurlarıdır. İlk işlevi tanrının görselini saklamak olan tapınak ise her zaman zorunlu bir bileşen değildir. Bununla beraber anıtsal kült yapılarının inşası doğmakta olan politik topluluklar için ayrıca karşılıklı bir rekabet alanıdır. Tapınak yalnız polis baş tanrısı için gösterdiği saygıyı ifade etmekle kalmaz ayrıca vatandaş topluluğunun sadakati üzerindeki etkisini de gösterir. İki tapınak inşaatı, Samos'taki Hera Tapınağı ve Eretria'daki Apollon Daphnephoros tapınağı önemli örneklerdir. Samos'taki günümüzdeki Pithagorio kentinin 8 km. güneybatısında yer alan Heraion büyük olasılıkla İÖ 8. yüzyılın başına tarihlenmektedir. Yüz ayak uzunluğunda (hekatopedon) ve uzun dikdörtgen planlı kerpiç-taş bir kaide üzerinde yükselen kerpiç duvarlı bir yapı ve sazdan bir çatıyı taşıyan orta ekseninde bir sütun sırası söz konusudur. Yapımının tamamlanmasından kısa süre sonra çevresi ahşap bir sütun sırası ile sarılmıştır. Eretria'daki yaklaşık İÖ 725 yıllarına tarihlenen benzer düzendeki bir diğer yapı ise yine bir hekatopedondur. Bununla beraber apsidal planlıdır ve sütun dizisi yoktur. İki yapı da adaklarıyla beraber İÖ 8. yüzyılda polis ortaya çıkışı için bir kanıt olarak görülmektedir.

Karanlık Çağ'da birçok kutsal alanda kült etkinliklerinin yapıldığı bilinmektedir. Kombothekra ve Olympia'da, polis ortaya çıkışının geç geliştiği yerlerde kült etkinliği tespit edilmiştir. Phokis'teki Kalapodi bir diğer iyi örnektir. Burada ritüel etkinlikler İÖ 1200'den hemen önce başlamıştır.

Samos ve Eretria'daki tapınaklar, en erken kült yapılarının çoğunun aslında erken polislerin ortaya çıktığı bölgelerde olmadığını göstermektedir. Khalkidike'deki Mende-Poseidi'de uzun apsidal kerpiç yapı tapınak (ΣT yapısı) İÖ 10. yüzyıla tarihlenmektedir (**Şekil 4.2**).

Şekil 4.2 : Mende-Poseidi ΣΤ yapısı.

Akhaia'daki Aigion'un 20 km. güneyindeki Ano Mazaraki-Rakita'daki ahşap peristilli çift apsidal planlı hekatompedon olasılıkla Artemis ve Apollon'a adanmıştır ve İÖ 8. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir; Yunan karasındaki en erken kolonadlı tapınaklar arasındadır. Bununla beraber Akhaia'daki polislerin ortaya çıkışına İÖ 6. yüzyılın sonuna ya da İÖ 5. yüzyılın başına kadar kanıt yoktur. Aitolia'daki Thermon'da polis oluşumuna yazılı kaynaklarda İÖ 5. hatta İÖ 4. yüzyıla kadar rastlanmamıştır, ancak burada peripteral apsidal planlı bir tapınak İÖ 8. yüzyılın akışında erken Demir Çağı'na ait bir Megaron yapısının üstüne inşa edilmiştir.

Anıtsal bir tapınağın inşası mutlaka kolektif bir çabayı göstermese de, doğmakta olan bir vatandaş topluluğu adına iş ve kaynak sağlayan güçlü bir bireyin iradesine de işaret edebilir. Yazılı gelenekte anıtsal tapınakların inşası genel olarak tiranlara atfedilir. Erken költ yapılarının dönemin yöneticisinin binasından ayırmanın zor olduğu gözlemi de Karanlık Çağ'da költ etkinliklerinin yerel yöneticinin elinde olduğu varsayımıyla ilişkilidir. Buna karşın, ilk tapınakların inşası ve politik topluluğun ortaya çıkışıyla yöneticinin otoritesinin sona erdiği henüz kesinlikle doğrulanmamıştır. Tiryns, Thermon ve Eleusis kimi zaman yöneticinin evinin tapınağa dönüştüğü yerler olarak önerilse de arkeolojik kanıtlar zayıftır. Diğer taraftan Eretria'da yöneticinin evi, yakınına inşa edilen hekatompedon ile eş zamanlı kullanılmıştır ve bu eş zamanlı kullanım Koukounaries, Prinias ve Attika'daki Lathourea için de geçerlidir. Bu bağlamda en azından bazı kentsel tapınakların topluluk bilinciyle değil tekil bir otoriteyi ifade ettiği ihtimali geçerli olmalıdır.

Kutsal alanların varlığı polislin bölgesel anlamda ortaya çıkışı ile ilişkili olarak da değerlendirilmektedir. Bu tez, en erken ve önemli kutsal alanların çok sık olarak kent merkezlerinde konumlandırılmadığı gözlemine dayanmaktadır. Kırsal alanda birincil yerleşimden belli bir mesafede konumlandırılan bu kent-dışı kutsal alanlar kentin yakın ve uzak çevreleri arasında sembolik bir aracılık görevi üstlenmiş olmalıdır. Ayrıca polislin fiziki sınırlarının işaretlenmesinde politik bir işlev taşımaktadır. Önerilen örnekler arasında Perakhora'daki Hera, Isthmia'daki Poseidon, Amyklai'daki Apollon Hyakinthos, Amarynthos'taki Artemis, Didyma'daki Apollon ve Samos'taki Hera kutsal alanları bu tür alanlara örnek olarak gösterilmektedir (Hall, 2007).

Bunun arketipi Argos'un 13 km. kuzeydoğusunda yer alan Hera kutsal alanıdır. Kimine göre bu kutsal alanın İÖ 8. yüzyılda kurulması Argos'un, kentin çevre alanları üzerindeki hak iddiasını göstermektedir. Zırhlı gençlerin, genç kızların ve kurban hayvanlarının yıllık şenliklerde kent merkezinden kutsal alana yürüyüşü bu sahipliğin fiziki bir gösterisi olarak betimlenmektedir.

Isthmia kutsal alanı ise Korinthos'ta iki ya da üç yüzyıl sonra oluşacak kentleşmeden önce, İÖ 11. yüzyılın ortasında işler durumdadır. Perakhora'daki kutsal alan Korinthos'taki gelişmelerle az çok çağdaştır, fakat erken metal adakların %75'i baskın şekilde Doğu Akdeniz'in çeşitli bölgelerine aittir. Benzer bir durum İÖ 8. yüzyıl – erken 7. yüzyıla tarihlendirilen metal adakların %85'inin Yunan üretimi olmadığı Samos Heraion'undadır. Heraion'un olası sınır işaretleme işlevini adada bir tek Samos kenti varken açıklamak zordur. Yazılı, arkeolojik, epigrafik ve mitolojik kaynakların detaylı araştırılması, Argos Heraionu'nun da Argos düzlüğündeki Mykenai, Tiryns ve Midea kentlerinin ortak bir kutsal alanı olduğunu ve İÖ 460'larda Argos komşu kentleri ele geçirene kadar düzlüğün ve kutsal alanın sahibi olmadığını göstermektedir. Kent dışı kutsal alanların çevredeki farklı yerleşmelerden liderlerin seçkinlik gösterisi konusunda yarışabildikleri bir arena olduğu da anlaşılmaktadır. İÖ 8. yüzyıl boyunca Korinthos kutsal alanlarına bırakılan adakların daha ziyade cinsiyet, zenginlik ve statü kimliklerini ifade etmeye ilişkin olduğu anlaşılmaktadır. Sonuçta kutsal alan, tapınak ve ritüel uygulamalarının ortaya çıkışı, polislin yükselişinin kesin bir yansıması olarak değerlendirilememektedir (Hall, 2007).

Arkaik dönem yazarları polisi antik Yunanlılar için en önemli referanslardan biri olarak aktarmaktadır. Gerçekte Yunanistan'ın birçok bölgesinde polis Arkaik dönemin sonuna, hatta Klasik dönemin içlerine kadar ortaya çıkmamıştır. Geleneksel olarak kimi bölgeler “ethnos bölgesi” olarak adlandırılır. Önceki klansal dönemlerin devamı olarak görülebilecek bu topluluklar polisin olmadığı bölgelerde seyrek bir yayılım gösterir. Gruplar politika, kült ve geleneklerde birliktedir, tek bir merkezde düzenli olarak toplanan bir kurul tarafından yönetilir ve ortak dini merkezde klan için kutsallığı olan bir tanrıya tapınır. Bu bağlamda bu tür topluluklar araştırmalarda sık sık polise alternatif bir devlet şekli olarak önerilir (Snodgrass, 1980).

Aslında polis ve ethnos ifadeleri farklı sosyal organizasyonları karşılamamaktadır, ama değişik kategorileri göstermektedir. Arkaik yazılı kaynaklarda ethnos kuş sürüleri, arı ve sinek kümeleri, hatta ceset yığınları için kullanılmıştır. En çok da bir insan topluluğu için kullanılmıştır. Akrabalık bağına dayandırılan ortak kimlik, kurgusal olsa da üyeleri tarafından da benimsenmiştir ve paylaşılan ritüel ve geleneklerle desteklenmiştir. Polis kavramının merkezi ise mekan anlayışıdır ve en başından beri terime dahildir. Polisin unsurları kimliklerini kentsel merkezden alır, bu unsurlar kentte konumlanmasa da politik işlevler kent merkezinde barınır. Örneğin Akhaia ve Aitolia'daki büyük yerleşimlerin politik toplantıları yoktur ve gruplar daha ziyade Helike'deki Poseidon ve Thermon'daki Apollon kutsal alanları gibi bölgesel kutsal alanlarda toplanmaktadır (Hall, 2007).

Yunan kentleri vatandaşlarının kendilerini Yunan ya da Hellen olarak adlandırmaya başladıkları zamandan önce ethnos isimleri ile tanımlamaları daha dar bir çerçevede aidiyet sağlamıştır. İÖ 8. yüzyılda meydana gelen yenilikler ve Yunanistan'ın genelinde bir organizasyon olarak polisin ortaya çıkışı uzun bir sürece yayılmıştır.

5. YERLEŞİM DÜZENİ

5.1 Merkez Alan, Kır ve Sınır Bölgeleri

Polis bir vatandaşlar topluluğu ve bağımsız bir politik varlık olarak kendi yasa ve kurumlarına sahiptir. Kentsel, kırsal alanları ve sınır bölgeleri ile kent dışı kutsal alanları kapsayan sabit bir alanı tanımlar. Bölgenin ve bölge ile olan ilişkinin belirlenmesi bir kentin oluşumunda anahtar aşamalardan biridir. Polis bir topluluğun bölgesinde yer alan ve politik ve dini bir merkez çevresinde gelişmiş bir yerleşim şeklidir. Minos ve Miken yerleşim şekillerinden miras aldığı bazı yapısal özellikler barındırır. Agora polisin politik ve kutsal iki karakterini yansıtır ve bir alanın kutsallık ile tanımlanması daha Minos zamanından bilinmektedir; içinde yönetici sarayının ve kent tanrısının kutsal alanını barındıran surlarla çevrili akropolis ile aşağı şehir *astyden* oluşan kurgu Miken modelidir. Polis ile Minos ve Miken organizasyonları arasında temel farklılıklar vardır: Kent merkezi *asty* ile ekili arazi *khora* ve bölgesel alanı ifade eden, otlak ya da başka diğer şekillerde kullanımı olan *eschatia* arasındaki etkileşim Yunan çağlarındaki başlıca farktır.

Atina ve Korinthos gibi ticari hayatın en canlı olduğu kentlerde bile antikçağ Yunan dünyasında ekonomik gücün temelini tarıma dayalı üretim oluşturur. Topluluğun sosyo-politik ve dini etkinliklerine katılmak, yerleşimin alanının bölüşümünü ve biçimini oluşturmaya katkıda bulunmak, kent yaşam tarzını oluşturmaktadır. Kamu alanı ve kişisel alan arasında bir ayırım kaynaklar yardımıyla yapılabilmektedir. Kamu alanı öncelikle kutsal ve kutsal olmayan alanlara ayrılmaktadır. Kamu alanının sadece tüm haklara sahip vatandaşlar tarafından kullanılabilirdiği düşüncesi yaygındır. Topluluğun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olan bu alanın tanımı ve kullanımı her topluluğun kuruluşu ile ilgili özelliklere bağlıdır.

Aşamalı gelişme kaydeden kentler, kutsal alan olarak tanımlanan merkezin çevresinde, mekanları işlevsel olarak bilinçli bir şekilde tanımlamadan ve sistematik bir organizasyon olmadan gelişirler. Kamusal ve özel alanlar arasındaki ayırım net değildir, kent merkezinde ise politik-yönetimsel alan ile kült alanlarının kısmen

farklılaşması söz konusudur. Kamusal alanların akropolis ile agora çevresinde düzenlendiği Atina'da ve Apollon Tapınağı ile agora çevresinde düzenlendiği Korinthos'ta durum bu şekildedir. Koloni kentlerinde ise Olynthos örneğinde olduğu gibi mekanların işlevsel olarak ayrıştırıldığı görülür. Kamusal alanın merkezde olması zorunluğu yoktur ancak genel olarak bir bant şeklindedir, kent dışı kutsal alanların kent içinekilere göre daha önemli bir rolü olduğu önerilmektedir. Birleştirme ve merkezîyetçi bir anlayışın, çoğulcu ve değişiklik içeren bir anlayışa karşı olduğu anlaşılmaktadır. Kamu alanının politik ve dini alanlar olarak ayrışmasında politik hakların uygulanması agora, prytaneion, bouleuterion, ekklesiasterion ve tiyatrodada gerçekleşir. Kült alanları ise kentsel karakterdedir, veya khora ve çevre alan arasında olup bölgeseldir.

Kentin organizasyonu bir merkez çevresinde kümelenmiş daha küçük birimler, köyler (komai) ya da Atina'daki (demoi) gibi seçim bölgeleri, ve bunların surlar, sınır kutsal alanları ile dış dünyaya karşı ve içeride merkez ve çevre ile ilişkili iç yapısı ile tanımlanır. Kent merkezinde vatandaşların biraraya geldiği, görüş alışverişinde ve ticari alışverişte buldukları odak alan agoradır. Diğer önemli merkezi yapılar “kent ocağı”nın da içinde bulunduğu ve önemli memurların görev aldığı ve ağırlandığı prytaneion, meclisin toplantı yeri bouleuterion ve halk meclisinin toplantı yeri olan ekklesiasteriondur.

Kent merkezinde toplum hayatının politik açıdan ihtiyaçlarının yerine getirildiği (agora, prytaneion) ve kültürel (tapınak, kent ateşi ve oikistesin yani koloni kurucusunun mezarı gibi) önem taşıyan yapılar yer alır. Bunlar konut alanları, eğitim ve “rekreasyon yapıları” ile çevrilidir. Kent alanında ilk olarak ortaya çıkan yapılar, sunaklar, tapınaklar ve heros mezarları gibi topluluk birliğinin öncelikle kült etkinlikleri çevresinde oluştuğunu gösteren yapılardır. Kutsal alanlar kentin ortaya çıkışında öncelikli rol oynamış, kamusal ve yönetsel yapıların ortaya çıkışı ise daha sonra gerçekleşmiştir. Kült daha önce aralarında sadece coğrafi ya da sosyal bir yakınlık olan gruplar arasında dengeli bir topluluk bağı kurmuş ve mekanın organizasyonuna ve politik ve sosyal açıdan yeniden tanımlanmasına hız kazandıran bir çekim alanı oluşturmuştur.

Arkaik dönem kentine dair detaylı bilgiye rağmen, kırsal bölge iyi bilinmemektedir. İÖ 7. yüzyılda yerleşmeler arasında bir hiyerarşinin oluştuğu anlaşılmaktadır. Kentin hemen bitişiğindeki kırsal işgal eden ilk yerleşmelere ek olarak, kırsalda ikinci

dereceden yerleşimler söz konusudur. Bunlar tek çiftliklerden ziyade çiftçi köyleridir (Snodgrass, 1986).

Arkaik dönem boyunca kırsal yerleşmelerde bölgesel farklılıklar vardır. Boiotia ve Doğu Lokris'te birinci derece kırsal yerleşmelerin yanında daha küçük, surlu yerleşimler kırsala dağılmış şekildedir. İÖ 7. yüzyılda Miletos'un çevresi kırsal arazideki evlerle kullanılmaktadır. Teos'un khorası ve olasılıkla diğer Doğu Yunan kentlerinde de khora İÖ 6. yüzyıl sonu ve 5. yüzyılda kuleler ve surlarla bölümlenmiştir. Bunlar olasılıkla kuleli büyük çiftlikler ya da surlu köylerdir ve tarım üretiminin merkezi ve oligarşik ailelerin ürün depolarıdır. Miletos'un khorasındaki Teikhioussa bu tür bir tahkimli mülkün örneğidir. Her durumda Teikhioussa ikinci dereceden bir kırsal yerleşiminin örneğidir. Bir avlu etrafında 1-2 odanın bulunduğu birkaç kompleks ve dikkat çekici bazı mezar yapılarına ait kalıntılar tespit edilmiştir. Miletos'un dağlık kırsalında karşılaşılan bir diğer yapı tipi kabaca tanımlanmış bir avlu çevresinde oval ya da dikdörtgen mekanlar ile sınırlandırılmış, duvar ile kapatılmış yapı kompleksleridir; bunlardan bazıları Arkaik döneme tarihlendirilebilmektedir. Herodot tarafından Karyalılara atfedilen otlak mekanları olarak düşünülebilir (Crielaard, 2009).

Kimi kentlerin, kırsal alanlarını kent merkezi planı ile karşılaştırılabilecek kadar akılcı bir şekilde organize ettiklerine dair kanıtlar vardır. Bu durumu en iyi Metapontum örnelemektedir.

Arkeolojik ve yazılı kaynaklar arkaik kent hakkında birbirini tamamlayıcı ve hatta benzer bilgiler sağlamaktadır. Tapınaklar, agoralar ve surlar kentin en öne çıkan elemanlarıdır ve kentin kutsal kimliğini oluştururlar. Kent medeniyetin ve düzenin merkezi olarak görülmektedir ve bu, kentsel mimari ve özellikle de iyi düzeni kuran ve koruyan kent planı ile simgelenir. Kentin yakın çevresindeki kırsal bölge, mekansal ve kavramsal olarak kente aittir. Daha uzak kırsaldaki çiftlikler ise Geç Arkaik döneme kadar izole konumdadır.

Arkeoloji kentleşmenin uzun bir süreç olduğunu önermektedir, gelişim bölgeden bölgeye farklı hızlarda devam etmektedir. Sur duvarlarının inşası bir aşamadır bu bağlamda. Yerleşim planındaki yerel farklılıklar ve kentleşme derecesindeki farklılıklar olasılıkla sosyo-politik organizasyondaki özelliklerden kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde khoranın organizasyonu da sürdürülen tarımsal

sistemlerle ilişkilidir. Tüm Yunan dünyasında eş zamanlı olarak görülebilen olgu, kentin koruyucu tanrısı için tapınakların ve kutsal alanların kurulması ve bunların daha anıtsal boyutlarda yeniden inşasıdır. Kentler arasındaki rekabet ve kendini kanıtlama mücadelesi özellikle kentleşme sürecinde etkileyicidir (Snodgrass, 1980).

Buna rağmen arkeolojik ve yazılı kaynaklar arasında farklılıklar da söz konusudur. Homeros ve Hesiodos'tan itibaren kent ve kırsal arasında tanımlanmış kavramsal bir ayırım söz konusudur. Kent ve kırsal insanları arasındaki ayırım farklı yaşam tarzı, davranış ve dünya görüşünde ifade edilmektedir. Kent yapıcıları ve kırsal insanları arasındaki ayırım kısmen üst sınıf ile alt sınıflar arasındaki ayırımla örtüşmektedir. Aristoteles'te Naksos'un arkaik kenti zenginlerin alanıdır, nüfusun geri kalanı ise kırsalda, köylerde yaşamaktadır. Bununla beraber Arkaik dönemde kent nüfusu bu şekilde olmayabilir, çoğu kentte nüfusun bir kısmı her gün arazilerine giden çiftçilerdir. Bu bağlamda kent yapıcılarının üst sınıf ile, kırsalın ise alt sınıf ile denklenmesi tartışmalıdır. Sofistike kentli üst sınıf, kendisini tipik kent yapıcıları olarak görmekteydi ve geri kalan nüfusu köylü olarak tanımlamayı uygun bulmuştu (Crielaard, 2009).

Bir terim olarak "khora" hem kent merkezini de içeren tüm bölgeyi, hem de nüfusun büyük bir çoğunluğunun yaşadığı kırsal ortamı ifade eder. Polis teriminin kent ve bölgeyi kapsayan ilk kullanımı polisin en önemli karakteristiklerinden biri olarak kent ve bölgenin uyumunu gösterir ve kent ile kırsalın organik bütünlüğünün altını çizer. Küçük arazi sahipliğinin yaygınlığı, arazi sahipleri ile yönetici sınıf arasında arazi problemi nedeniyle oluşan sosyal problemler polisin tanımlanmasında khoranın önemini gösterir. Demir Çağı'ndan Arkaik döneme geçilmesiyle teraslama, drenaj, ormanlık alanın açılması ile geniş tarım arazileri oluşmuştur. Khora 4-5 dönüm büyüklüğünde arazileri olan özgür çiftçiler tarafından sürekli ve yoğun olarak kullanılmaktadır. Çiftliklerin yayılması ve hayvancılığın başlaması söz konusudur. Söz konusu küçük çiftçiler (zeugitai), ürettikleri ile tüketim ihtiyaçlarını karşılayabilmekte, takas ve birikim yapabilmekte hatta çiftliklerinde çalıştırmak üzere köle satın alabilmektedir. Khoranın her kısmına eşit değer verilmiyor, ovalar tepelere üstün tutuluyordu. Arazi özellikle tahıl, zeytin ve üzüm üretimi için yoğun kullanılıyordu.

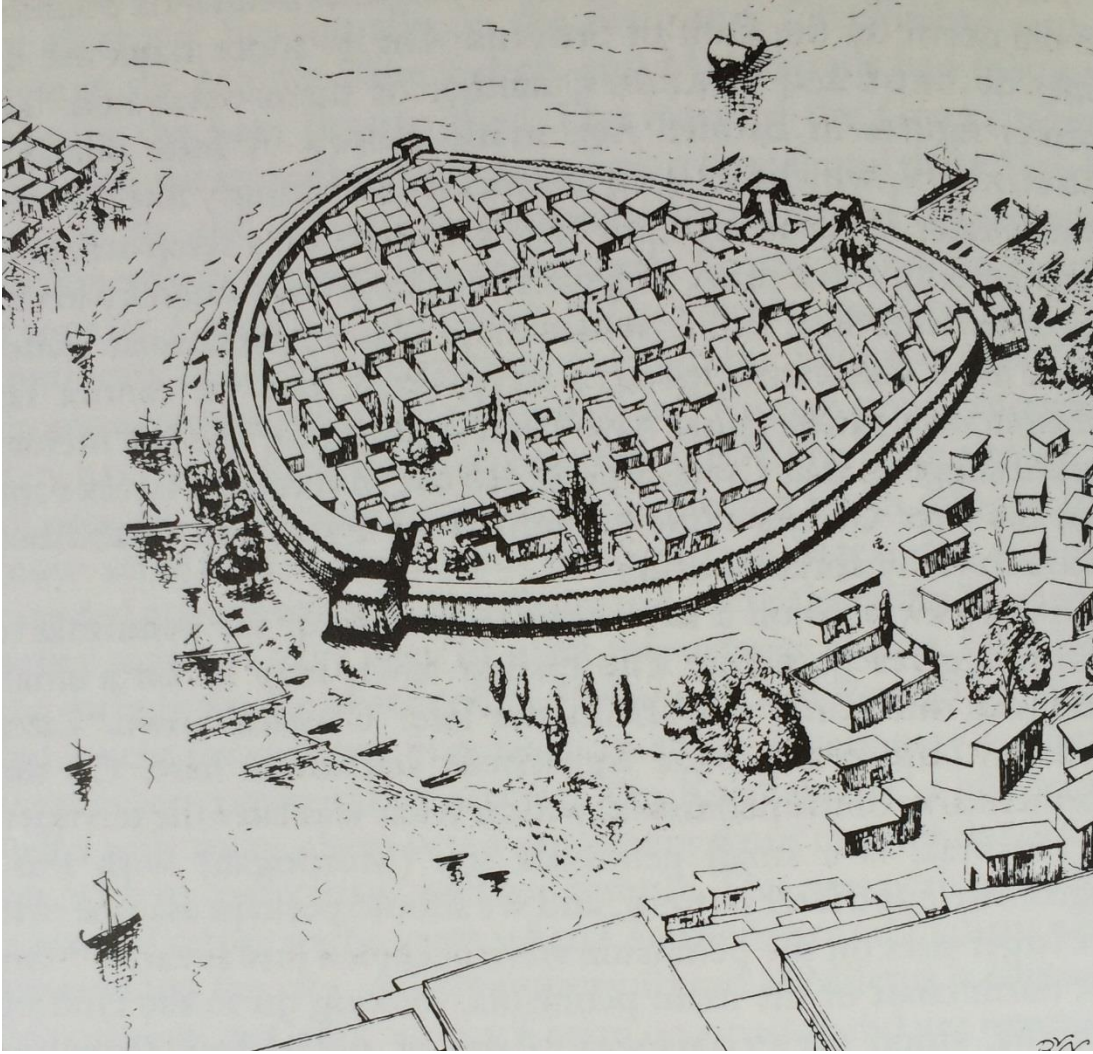
Üçüncü bölge olan "eschatia" ise polisin egemenlik bölgesinin en dış, sınıra paralel uzanan kısmıdır. Genel olarak tahkim edilmemiş, kutsal sınır taşları ile belirlenmiştir.

Bu bölge kimseye ait değildir, bölüşülmez, ekilemez ve sadece otlak olarak ve odun sağlamak için kullanılır. Bu bölgenin dışta bırakılma nedeni, aristokratik ve politik hayatın kent merkezinde sürmesi ve merkez dışındaki bölgenin yaşamaya değer görülmemesi olarak önerilmektedir. Son çalışmalar terimin kesin olarak bu kısıtlı alanı işaret etmediğini, bununla beraber mutlaka sınıra bitişik olmasa da barınma ve yararlanma açısından uygun olmayan bir alanı ifade ettiğini göstermektedir. Dağlık ya da bataklık bölgenin elverişsizliği, ekilmez ve vahşi olması eschatia'nın tanımları arasında olmalıdır. Eschatia'da tören alayları ile ulaşılan kutsal alanların olması, bu alanların sıradışılığını gösteriyor olmakla beraber eschatia polis'in sosyo-ekonomik açıdan bölgesel organizasyonunun dışında görülür.

5.2 Bölgelere İlişkin Farklı Algı Biçimleri

Smyrna'nın İÖ 600 civarındaki görünümü, kazısı neredeyse tamamlanmış bir arkaik kentin çok az sayıda elemanları üzerine Nicholls tarafından hazırlanmış ve ilk kez 1950'lerde yayınlanmıştır (**Şekil 5.1**). Crielaard, o zamandan bu yana arkaik dönemle ilgili birçok metinde tekrar tekrar yer almış resmi, kolektif hafızanın bir parçası olarak yorumlamaktadır. Resim bir ev öbeğini çevreleyen kapılı ve kuleli güçlü bir savunma duvarını göstermektedir. Kent küçük ve sıkışık düzendedir ve küçük oturma birimlerini kapsadığı düşünülen yaklaşık 160 evin çatısı görülmektedir (Cook bu dönemde Smyrna'nın yaklaşık 1000 hane ve 6000 sakini olduğunu önermektedir). Evler sıkışık bir düzende olmalarına rağmen ıınsal bir sokak ağı üzerinde yerleştirilmiştir. Küçük bir açık alan çevresinde yerleştirilmiş kamusal yapılar da görülebilmektedir. Yerleşim bir burun üzerindedir ve üç tarafı deniz ile çevrelenmiştir. Mendireklere bağlanmış ya da kıyıya çekilmiş gemiler gözükmektedir. Sur duvarının dışında da -çok daha dağınık şekilde- bir yerleşim alanı mevcuttur.

Bu birçok arkeolog ve eski çağ tarihçisi için arkaik dönem kentinin resmidir. Nicholls, Homeros'un Odysseia destanında, efsanevi Phaiakların yurdu Skheria'da anlatılan birkaç elemanı kullanarak yeniden kurduğundan Arkaik Yunanlar'ın imgesine yaklaşmış olabilir (Cook, 1958-9). Smyrna Homeros'un memleketi kabul edilebilir ve ozanın Skheria betimlemesi bir İyon kenti olmalıdır. Ancak birçok Yunan kentinin aksine, Skheria'da olduğu gibi Smyrna'nın da bir akropolisi yoktur.

Şekil 5.1 : Smyrna'nın hipotetik çizimi (Cook, 1958-9, s. 15, Resim 3).

Skheria'da kent suru, Poseidon kutsal alanı ve agora kentin kamusal merkezinin göze çarpan elemanlarıdır. Agora, toplumun önde gelenlerinin ve danışma heyetinin toplandığı alandır ve daha sonra tüm Phaiakların dans ve atletik yarışmaları izlemek için toplandığı yerdir. Kent sakinleri burada toplumun yaşlıları tarafından yürütülen bir mahkeme için toplanırlar. Skheria efsanevi bir kent olsa da diğer Homeros kentleri ile ortak noktaları vardır. Bununla birlikte Skheria Homeros'un ve dinleyicilerinin gözünde ideal bir kentin nasıl olması gerektiğini simgeliyor olmalıdır (Crielaard, 2009).

Hem Homeros hem de Hesiodos bir kentin kırsal olmadan gelişemeyeceğini ve kırsal zarar gördüğünde kentin de zarar göreceğini bildirmektedirler. Bunun sebebi kent kurucularının geçimlerini kırsaldaki tarımsal faaliyetlerden sağlıyor olmasıdır. İlyada ve Odysseia'da insanlar her gün kent surunun hemen dışında bulunan tarlalarda

çalışmak için kenti terk ederler ve gün sonunda kente geri dönerler. Kent eliti kölelerin çalıştığı tarlalarını ve mülklerini denetlemek üzere kırsala düzenli geziler yaparlar. Kentten daha da uzakta ise çobanlar hayvanları gütmektedir.

Kent ve kırsalın bu ortak yaşamına karşın Homeros kent ve kırsal arasında mekansal ve kavramsal bir ayırım olduğunu bildirmektedir. Crielaard, tarlaları ve kenti birbirine karşıt görmektedir. Bu ayırım bu iki alanla ilişkili insanlar arasında da söz konusudur. Tüm toplumun kent surları içinde yaşamadığı, Alkinous'un "asty"de yaşayan insanlar ve onun çevresinde yaşayan insanlar" sözlerinden anlaşılmaktadır (Crilaard, 2009).

Arkaik Yunan kenti yalnızca Kikloplar gibi efsanevi vahşi canlılara karşıtlığı ile değil, aynı zamanda kırsalla olan zıtlıkları da kullanılarak tanımlanmaktadır. Kırsalda yaşayan insanlar da aynı şekilde karşıtlık duygularını tanımlamaktadır. Bu, daha önce ifade edilen 'kent ile kırsalın kavramsal birliği' durumuyla çelişik görünmektedir.

Arkaik Yunanistan'ın yerel seçkin sınıfı hem kentte yerleşikti, hem de güçlü bir şekilde kente bağlıydı. Kentte yerleşik olan yerel seçkin sınıfın, özellikle Ege Denizi'nin doğusundaki kentlerde yaşayanların hayat tarzı lirik şiirden tanınmaktadır. Şiirlerde kişisel giyim, süslenme ve yiyecek ve içecek tüketimi söz konusu edilmektedir. Bu hayat tarzı sadece 'alt sınıf' insanlarıyla değil, kırsal ve kırsalda yaşayanlarla olan farkları da vurgulamaktadır.

Agora birçok açıdan kentin kalbidir. Homeros'ta anlatılanlardan insanların agoraya, mahkemelere, yarışma ve toplantılara katılmak için geldikleri anlaşılmaktadır. Bu tür etkinlikler dışında ise agora sadece toplumun ileri gelenlerine açık bir alandır. Agoranın seçkin sınıf için önemi Alkaios tarafından anlatılmaktadır. Şair agoraya çağırılmanın özlemini duymaktadır. Kırsal yaşamla kentin temel aktiviteleri arasındaki farkları kıyaslayan yazar, kentin politik merkez olduğunu vurgulamakta, aristokratların yaşam alanını tanımlamaktadır.

Bununla beraber agora sadece politik bir mekan değil, insanların sosyal etkileşim için her gün buluştukları bir alandır. Homeros'un anlatımında, İthaka'da erkekler her sabah konuşmak ve sohbet için toplanırlar; içlerinde en seçkin olanlar silah kuşanmıştır ve köpekleri onlara eşlik etmektedir. Arkaik dönemin tarihsel akışı içinde agoranın gittikçe artan bir şekilde üst sınıfın ifade alanına dönüştüğü

önerilmektedir. Kolophonlu Ksenophanes (yaklaşık İÖ 565-473) bu durumun renkli bir resmini aktarmaktadır (Crielaard, 2009, s. 357):

Agoraya tümü mor renkli giysiler içinde giderler,

En azından bin tanesi..

Özenle taranmış saçlarının şıklığında gururla,

Ve en güzel kokulu merhemlerin şıklığında

Özellikle doğu Yunan kentlerinde elit sınıfın kendilerini “kentlerin kenti” Sardeis ile ilişkilendirdikleri anlaşılmaktadır. Alkman’ın anlatımında “yontulmamış köylü”, “aptal adam”, “Thessalialı” ve “çoban”, Sardeisli’nin tezadı olarak tanımlanmaktadır. Arkaik dönem Yunan dünyasında Thessalia ve Akarnania’nın polis bilmediği, Sardeis’in ise medeniyetin merkezi olduğu bir tezatlık öngörülebilir. Bununla birlikte hem kentliler, hem de kırdaki yaşayan halk, köylülerin kentten uzak durması ve nasıl davranacaklarını bilmemelerinden dolayı kentte sıkıntı çekecekleri konusunda hemfikirdir (Crielaard, 2009).

Arkaik kent elite ve gene olarak kent kurucularına göre “kent, kırsal olmayan şey”dir. Bununla beraber kendini diğeriyle tanımlama sadece kentlilerin kullandığı bir mekanizma değildir. Ötekileştirme kırsal insanının da yaptığı bir şeydir. Kırsal toplum kendi içinde evlenir, sosyalleşirken kentli, yabancı ülkelerden gelen misafirleri ve eşleri yeğler (Crielaard, 2009). Agoradaki çekişmelere karşın köylüler komşularıyla iyi geçinme taraftarıdır. Kır ile kent birbirinden ayrı dünyalardır ve Hesiodos’a göre böyle de kalmalıdır. Bir dizi tezatla kırsalın insanları kentten dışlanırken, aynı zamanda kendilerini kentten bilinçli olarak uzak tutarak kimliklerini tanımlamaktadır.

5.3 Yerleşim Biçimleri ve Nüfus

Hmeros’un Skheria’yı betimlerken anlattığı yüksek surlar, taş döşeli agora, Poseidon kutsal alanı, ikiz liman çoğu kez geç 8. yüzyıl ya da erken 7. yüzyıl polisinin bir resmi olarak görülmektedir. Betimin Smyrna, Palaiokastritsa ve Korkyra için geçerli olabileceği önerilmiştir. Bununla beraber Hmeros’un anlatıları dinleyicileri için tanıdık olsa da, kahramanları ve dinleyicilerinin çağdaş olması söz konusu değildir. Phaiakların “tanrılara yakın” olmaları Skheria’yı ütöpic

göstermektedir (Od. 5.35). Her şeyi bilen gemileri ne dümenciye, ne dümene ihtiyaç duyar (Od. 8.555-563). Bu açıdan ve birçok açıdan ne gemileri, ne tarımı, ne meclisleri, ne de yasaları olan (Od. 9.105-129) eski komşuları (Od. 6.4-6) Kiklopların bire bir zıttıdırlar. Bir diğer deyişle “süper kahraman” Phaiaklar ve vahşi Kikloplar, insan topluluklarının günlük hayatlarını ve ilişkilerini sürdürüşlerinin kültürel çerçevesini tanımlar. Limanlar, kutsal alanlar, savunma surları ve taş döşeli agoralar Homeros dinleyicisine tanıdık olabilir, ancak her çağdaş polisin bileşeni değildir (Crielaard, 2009).

Bir kenti tanımlamak ve onu alt derece yerleşimlerden ayırmak zordur. Yerleşim büyüklüğü ve nüfus yoğunluğu bakımından kesin eşikler her zaman anlamlı değildir. Alman sosyolog Max Weber’e göre antik kent surlarla sarılıdır, yoğun olarak yerleşilmiştir ve nüfus birbirini şahsen tanıyamayacak kadar kalabalıktır. Az ya da çok kendi kendini yönetmektedir ve politik ve yönetsel kurumları vardır (Hall, 2007; Hansen, 2000).

Atina, Argos ve Korinthos’ta Karanlık Çağ boyunca yerleşim vardır, fakat çevre duvarı yoktur. Homeros destanlarında savunma surlarına, başta birçok açıdan Yunan kenti gibi bahsedilen Troya olmak üzere çeşitli referanslar vardır. Ayrıca Tiryns, Gortyn, Kalydon, Phaia ve Thebai surlarına değinmeler vardır. Akhalı kahramanlar genelde “iyi surlu kentlerin yağmalayıcıları”dır. Hephaistos’un Akhilleus için yaptığı kalkanın üzerinde de kuşatma altında surlu bir kent vardır (İl. 18.509-540). Kanıtlar belirsizdir ama destanlardaki kentler aynı zamanda önemli Miken kentleri oldukları için, İÖ 8. yüzyıl ve 7. yüzyılda Yunanlılar bu kentleri görmüş olmalıdır. Hesiodos (241-247) Zeus’un bir tek günahkar yüzünden sık sık bir kentin ordusunu, gemilerini ya da surlarını tahrip ettiğini aktarmaktadır (Hall, 2007).

Arkaik kentlerin %43’ünün surlu olduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber bunların kesin tarihlenmesinin yapılması, kimi durumlarda hattın tespiti dahi zordur. Eski Smyrna surları uzun süre en erken örnek olarak tanımlandıysa da devamlılığı yoktur ve bazı kısımları tartışmalıdır. Ama Eski Smyrna İÖ 8. yüzyılın ortasında kesin olarak sur ile çevrilidir ve Melie, Minoa/Amorgos, Agios Andreas/Siphnos, Emporio/Khios, Zagora/Andros, Asine/Argos ile İÖ 7. yüzyılın başında Eretria tarafından takip edilmiştir. Erken surların coğrafi olarak Batı Anadolu ve Kikladda yoğunlaşması, bu yerleşimlerin sürekli olarak Yunan olmayan veya tehditkar komşularla savaş halinde olmasıyla açıklanabilmektedir. Kente yapılan saldırılar,

ovada avantajlı olan hoplit düzenindeki savaştan kaçınmak için kuşatmanın tercih edilmesiyle ilgilidir. Bununla beraber İÖ 8. yüzyılda hoplit düzeninin yaygınlığı tartışmalıdır. İÖ 8. yüzyıl sonunda surlar Yunan anakarasında yaygınlaşmıştır: Halai/Boiotia, Amphani/Thessalia, Pistyros/Makedonya ve Eleusis/Attika örnekler arasındadır. Atina ve Argos gibi başlıca yerleşimlerin erken surları ilgili bilgimiz ise azdır. Atina ve Argos İÖ 8. yüzyıl sonundan önce surludur. İÖ 480 ve 479'daki Pers istilasında Atina surlarının büyük kısmı tahrip olmuştur. Arkaik kentlerin yarısından çoğunda sur olmasa da yazılı ve arkeolojik kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde kent suru fikrinin yaygın olduğu anlaşılmaktadır (Hall, 2007).

Teoride surlar bir yerleşimin büyüklüğü ile ilgili bilgi vermelidir. Pratikte ise erken surların tüm yerleşimi çevrelemesi her zaman söz konusu olmadığı için durum farklıdır. Zagora'daki yerleşimi üç yönden çevreleyen dik yamaçlar yeterli koruma sağlamıştır. Sadece arazinin 'boyun' kısmına bir duvar çekilmiştir. Emporio, Larisa (Buruncuk) ve olasılıkla Halai ve Megara'da yalnız akropolis surla çevrelenmiştir. Korinthos'ta "Çömlekçi Mahallesi"nde İÖ 650-600'e tarihlenen bir duvar uzantısı kent suruna ait olabilir. Korinth'in erken yerleşiminin genişliği ve dağınıklığı duvarın yalnız bu bölgeyi çevrelediğine işaret edebilir. Yerleşimin büyüklüğü ile ilgili bilgi esas olarak nekropol alanlarının konumundan edinilebilmektedir. Nekropoller İÖ 8. yüzyıldan itibaren yerleşim dışındadır (Hall, 2007).

Yerleşim yoğunluğu ayrıca ev tipine bağlı bir olgudur. Bitişik birimlerden oluşan kümeler daha az alanda daha çok insan barındırırken, apsidal ya da oval planlı konutlarda daha az kişi yaşamaktadır (örneğin Assiros/Makedonya, Antissa/Lesbos, Eretria, Eski Smyrna, Miletos, Lefkandi). Dairesel planlı konutlar dikdörtgen planlı konutlardan (Emporio, Korinth, Aigina, Kastanas/Makedonya) daha fazla yer kaplamaktadır. Genel olarak arkeolojik kanıt apsidal planlı birbirine bitişik konutların Karanlık Çağ'da Eretria, Eski Smyrna ve Miletos'taki gibi tipik olduğunu göstermektedir. İÖ 7. yüzyılda bu tür konutlardan dikdörtgen konutlara geçilmiştir. Kümeleşme ise İÖ 8. yüzyılda Agios Andreas, Kastanas, Prinias/Girit ve Thorikos/Attika'da belki de yerleşmeye elverişli alan üzerinde artan baskıyı göstermektedir. Tipik olarak bu tür konutlar çok işlevli tek odadan oluşur. İÖ 7. yüzyılda Vroulia/Rodos'ta çok odalı, tek sıra odalardan oluşan ve sokağa ya da komşusuna bitişik konutlar söz konusudur. Zagora'da İÖ 8. yüzyılda, Korinthos'ta İÖ 7. yüzyılda ortaya çıkan konutlardan sonra, İÖ 6. yüzyılda pastas ve avlulu

konutlar Yunanistan'da yaygın konut tipine dönüşür. İÖ 8. yüzyıl yerleşimlerinin %80'inin 10 hektarlık bir alandan az bir alana yayıldığı, buna karşın İÖ 6. yüzyılda bu oranın %20'nin altına indiği değerlendirilmektedir. Avlulu konutların tek odalı bitişik konutlardan daha çok yer kapladığına bakılarak yerleşilmiş alanın genişlemesinin nüfus ile doğru orantılı olduğu sonucu çıkarılmaktadır (Hall, 2007).

Tüm kentsel alanda yaygın ve sürekli olarak yerleşilmediği de bilinmektedir. Knossos/Girit, Boiotia'da Haliartos ve Askra'da kentler Erken Demir Çağı yerleşimi nüvesinden gelişmiştir. İlyada'da anlatılan (18.484-607) Akhilleus'un kalkanı üzerindeki kompakt yerleşim bu tür bir yerleşimdir. İÖ 6. yüzyıl şairi Phokylides (fr. 4) "bir kaya üzerindeki küçük ve düzenli bir polis aptal Nineve'den daha iyidir" demektedir. Bununla beraber birçok yerleşim, yerleşilmemiş alanlarla birbirinden ayrılmış konut kümelerinin olduğu daha farklı bir yerleşim modeli göstermektedir. İÖ 8. yüzyıl konutları ahşap, kerpiç ve saman gibi malzemeden inşa edildiği için arkeolojik araştırmalarda zorlukla ele geçer. Bu bağlamda erken Yunan yerleşim modelini tanımlamak, genelde arkeolojik olarak tespit edilebilen kuyular ve mezarlar gibi "yerleşim modelinin negatif resmini verebilen" dayanıklı malzemeden inşa edilmiş yapılar sayesinde mümkündür. Örneğin Korinthos'ta etkinlik kümelenmeleri Peirene ve kutsal pınar gibi su kaynakları çevresinde ve Lekhaion'a giden yolların yakınında görülmektedir. Atina'da mezarlar yine ana yolların çevresinde görülmektedir. İÖ 9. ve 8. yüzyılda Argos'ta mezarlıkların dağılımı, agoradaki, yerleşimin kuzeyindeki Aspis tepesinin eteklerindeki ve günümüz Agios Petros Kilisesi'nin bulunduğu yerleşimin doğusundaki dağınık yerleşim kümelerinin yerine işaret etmektedir (Hall, 2007).

Bu tür dağınık yerleşimin en iyi bilinen örneği Sparta'dır. İÖ 5. yüzyıl gibi geç bir dönemde dahi Thukydides Sparta'yı "Yunanistan'daki eski geleneğe göre köyler halinde yerleşilmiş" şeklinde anlatmaktadır. Bu köylerden biri Amyklai, Sparta akropolisinden 5 km. uzaklıktadır, diğer dört köy Limnai, Piatan, Mesoia ve Kynosoura bugünkü modern kentin yer aldığı Eurotas nehrinin batı kıyısında yer almaktaydı ve yaklaşık 300 hektarlık bir alanı kapsamaktaydı. Arkaik dönem için Sparta ve Atina'nın nüfusu kabaca karşılaştırılabilir. Sparta'nın alanının Atina'dan büyük olması, Atina'da dağınık köylerin birleşmesinden çok sonra da Sparta'da bu yerleşim modelinin sürmesindedir. Boiotia'daki Thespieai'da Arkaik dönem boyunca yerleşim dört ayrı yerleşim kümesinden oluşmaktadır ve Sparta'nın üç katı

büyükte bir alanı kapsamaktadır. Bu Thespiiai'nın nüfusunun Sparta'nın yaklaşık üç katı olduğu anlamına gelmemektedir. Thukydides Atina ve Sparta'nın yerleşim modellerini karşılaştırırken Sparta'yı, henüz synkoikismos'u gerçekleştirmemiş bir polis olarak tanımlamaktadır. Synoikismos birçok süreci tanımlamak için kullanılmaktadır. Mitolojik bir hikayeye Theseus'a atfedilen Attika'nın erken birleşmesi için Thukydides (2.15.2) terimi politik bir anlamda kullanmaktadır. Theseus'un Attika'daki tüm yerleşimleri, meclislerinin dağıtılarak Atina'da tek bir bouleuterion'da ve prytaneion'da birleşmeye ikna ettiği anlatılmaktadır. Bu tür politik ifadesiyle synoikismos'a yazılı kaynaklarda az rastlanır. Daha çok karşılaşılan, birden fazla polisin birleştirilmesi ya da komşu polislerin bir ana polisin alanı içine alınması olmuştur. İÖ 408/407'de Rodos Adası'ndaki Kamiros, İalysos ve Lindos kentleri adanın en kuzey ucunda Rhodos kentini kurmuştur. Eski yerleşimler tamamen terk edilmemiş, ama daha ziyade kült işlevli kullanımları olmuştur. Benzer bir olgu İÖ 925'ten beri yerleşilmiş olan Zagora'da da söz konusudur. Zagora ve yakındaki Hypsele İÖ 700 civarında terk edilmiştir ve genel kanıya göre Andros'taki başlıca yerleşme olan Palaiokastro'ya taşınmıştır. Sadece yerleşimin merkezinde yer alan Athena kutsal alanı işlevini İÖ 5. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Paros'ta yer alan Koukounaries'te de benzer bir durum vardır. İÖ 10. yüzyıl yerleşimi 8. yüzyıl sonuna doğru terk edilmiştir. İÖ 7. yüzyıl takipçisi ise kısa ömürlüdür. Ev içeriklerinin boşaltılmış olması organize bir terk edilmeye işaret etmektedir. Koukounaries halkı Paros yerleşimine taşınmış olmalıdır. Yine yerleşimin güneydoğusunda konumlandırılmış, İÖ 700'lere tarihlendirilen Athena Tapınağı İÖ 3. yüzyılın sonuna kadar işlevini sürdürmüştür. Sparta'ya bakıldığında, Thukydides'in söz ettiği gibi, yakın köy kümelerinin tek ve sürekli bir yerleşim oluşturana kadar genişlediği bir tür synoikismos görülmektedir. Bu yerleşim modelini, Aristoteles'in (Pol. 1.1.4-11) "polislin köylerin birleşiminden oluştuğu" ifadesiyle karşılaştıran kimi klasik arkeologlar kazılarla kanıtlamaya çalışmışlardır. İÖ 11. ve 8. yüzyıllar arasında, daha sonra surlarla çevrilen alanda Atina'daki gömü alanları klasik dönem kentinin agorası olan akropolisin güneyindeki alanda dağınık olarak bulunmaktadır. İÖ 700'den sonra bu alanda gömü yapılması kesilmiş ve gömü alanları yerleşimin dışına taşınmıştır. Daha önce ayrı olan yerleşimlerin birleşik bir yapıya dönüştüğü önerilmektedir. Argos için de benzer bir açıklama getirilmektedir. Yerleşim dışı nekropol alanları İÖ 8. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmış ve değişim 7. yüzyıla gelindiğinde tamamlanmıştır. İÖ 8. yüzyılda, Korinth'teki dağınık yerleşim

kümeleri arasındaki etkinliğin arttığı görülmektedir. Yerleşim, Çömlekçi Mahallesi ve Panagia alanına doğru genişlemiş, bununla beraber İÖ 7. yüzyılda da yerleşim dağınık merkezler şeklinde kalmıştır. Tüm kentsel merkezlerin aynı şekilde ve aynı hızda gelişmediği anlaşılmaktadır (Hall, 2007).

Yukarıda değinilen nedenlerden dolayı İÖ 8. yüzyıl yerleşimlerinin nüfusu tahmin edilenden daha fazla olmalıdır. Yedi adet İÖ 8. yüzyıl yerleşiminin (Sparta, Atina, Knossos, Argos, Eretria, Askra, Zagora) hektar başına düşük (12-25 yerleşimci) ve yüksek (30-50 yerleşimci) yoğunluk ile hesap edilmiş nüfuslarında toplam nüfusun altında birini oluşturan özgür erkek vatandaşların ‘yüz yüze tanışıklık kriterini’ yerine getirdiği önerilmektedir. Buna karşın antik kaynaklarda polis olarak tanımlanmamış olan Askra ve Zagora ise diğer “Weber kriterleri”ni yerine getirirse de nüfus kriterini karşılamamaktadır (Hall, 2007).

Genel olarak nüfus azalmasının izlendiği dönemlerde, İÖ 8. yüzyılda bir nüfus artışı olmuştur. Aslında bu görüş İÖ 780-720 arasına tarihlenen, Attika’da gömülerin yedi kat artmasına dayandırılmaktadır. Bir görüşe göre mezar sayısındaki artış, doğum artışından ziyade ölümdaki artışı göstermektedir; çünkü İÖ 7. yüzyılda gömü sayısı tekrar artmaktadır. İÖ 8. yüzyıl sonuna doğru Atina dışındaki kutsal alanlara sunulan adak sayısındaki artış da Attika’nın büyük bir kuraklıkla karşı karşıya geldiğini göstermektedir. Diğer görüşe göre ise gömü sayısındaki artış, ölüm artışını değil, nüfusun genelinde yaygınlaşan daha formel bir gömü şeklini göstermektedir. İÖ 8. yüzyılda politik toplum kolektif idrak geliştirince daha önceden seçkinlerin tekelinde olan gömü şekilleri talep görmeye başlamıştır. Buna karşın İÖ 7. yüzyılda, seçkin sınıfın itirazıyla resmi gömü uygulaması geniş kitlelere kapatılmıştır.

Yerleşim nüfusunda artış olduğu kesindir, Karanlık Çağlar boyunca var olan yerleşimler erken Yunan döneminde genişlemiştir. Bu modelde küçük kırsal yerleşimler daha büyük kentsel yerleşimler için terk edilmiştir. Paros ve Andros’ta durum böyledir. Arkeolojik yüzey araştırmalarından elde edilen genel tablodaki izole konutlar, küçük çiflikler ve yerleşim dışı gömüler Karanlık Çağ için son derece seyreklerdir. Arkeolojik veriler birçok bölgede İÖ 8. yüzyıl için geçerlidir. Yerleşim hiyerarşisi için ilk kanıtlar ve polis ile kome ayrımı Homeros’un eskiye dönük dünyasında değil, Hesiodos’un çağdaş dünya tasvirinde görülmektedir (Hall, 2007).

Yüzey araştırmaları Miken saraylarının çöküşünden sonra Yunanistan'ın birçok bölgesinde yerleşim yeri sayısının düştüğünü göstermektedir. Yalnız Euboia Körfezi ve Girit'te yerleşimlerdeki azalma daha azdır. Erken Demir Çağı yerleşimleri genel olarak küçükse de yine de Atina, Knossos ve Argos gibi büyük sitlerin yaklaşık 200, 100 veya 50 hektarlık alanları kapladığı ve yüzlerce hatta binlerce kişiyi barındırdığı önerilmektedir. Bu siteler aralarında açık alanlar olan çiftlik ya da küçük ev öbeklerinden oluşmuştur (Morris, 1991). Bu yerleşim çekirdeği veya yerleşim biçimi arkaik dönem ve sonrasında varlığını sürdürmüştür (Korinthos, Argos, Megara, Eretria, Miletos ve Ephesos örnekleri). Thukydides'ten (1.10.2) öğrenildiğine göre İÖ 5. yüzyıl sonlarında Spartalılar hala dağınık köyler şeklinde bir yerleşimde yaşamaktaydılar (Crielaard, 2009).

İÖ 8. yüzyıldan itibaren yerleşimlerin hem sayısı hem de boyutları dikkat çekici şekilde artmıştır. Geç Arkaik dönem boyunca Metapontum, Aigina, Samos, Miletos ve Atina gibi büyük kentlerin hür vatandaşları 40 ila 60 bin arasındadır ve bunların çoğunluğu kentte yaşamaktadır. Boyutlardaki büyüme ev tipindeki gelişmelerle de alakalıdır. Tek odalı birimlerden çok odalı ev komplekslerine geçiş sadece tek bir evin büyümesine değil, tüm yerleşim alanının da büyümesine yol açmıştır. Aynı zamanda, İÖ 7. yüzyılda daha yaygın olan dikdörtgen ev planı, mekanın daha ekonomik kullanımına ve daha yoğun organize edilmiş bir yerleşime neden olmuştur. Örneğin İÖ 700'de Smyrna'da yaşanan deprem köşeli bir plana göre kenti yeniden inşa etmek için bir fırsat olmuştur. İÖ 8. yüzyıl sonu – 7. yüzyıl başında bir diğer dikkate değer nokta, tahıl ambarları ya da zeytin ve şarap preslerinin halen kent içinde bulunmasıdır (Örneğin, Lefkandi, Mende, Smyrna). Fakat bu tarımsal birimler bu aşamadan sonra kent içinde görülmez. Daha sık organize edilmiş bir yerleşimde tarımsal birimler kent ile kırsal arasındaki farkı daha da belirginleştirir şekilde kentsel alandan dışarıya alınmıştır.

Synoikismos ile kimi yerleşimler hızlı şekilde büyümüştür. Yerleşim nüveleri bir çevre duvarının inşası ile birleştirilmiş ya da aralarındaki açık alanların aşamalı olarak dolması söz konusu olmuştur. Diğer durumda, Erken Demir Çağı'nda yerleşilmiş yerler yeni bir polis merkezi oluşturmak için terk edilmiştir (örneğin Andros, Paros, ve Khios, İÖ 7. yüzyıl süresince).

Batı Yunan kolonileri akılcı bir yerleşim planı uygulayan ilk yerleşimler olmuştur. Sicilya'daki Megara Hyblaia İÖ 7. yüzyılda bir ızgara plana, dikdörtgen parsellere,

dinsel ve kamusal alanların agora ile birbirinden ayrıldığı, tapınakların ve stoaların inşa edildiği parselleri olan bir düzene sahiptir. Megara ile Sicilya'daki komşuları Syrakusai ve Naksos kolonilerinin, İÖ 730-20'li yıllarda kurulmasından önce kent planlarının hazır olması mümkündür. Yunan anakarasında ve Ege çevresinde de orthogonal planlı ilk yerleşimler İÖ 6. yüzyıl başlarında görülmektedir (Crielaard, 2009).

Geç arkaik döneme kadar zanaat ve üretim, konut ya da kült alanları içinde sürdürülmüştür. Bazen yerleşimin bir kısmı özel bir üretime ayrılmıştır; metal atölyeleri (Thorikos, Sardeis) ya da keramik atölyeleri (Miletos, Korinthos ve Atina) buna örnektir. Ayrıca metal işlemede uzmanlaşmış yerleşimler Pithekoussai ve Skala Oroou'da ortaya çıkmış, Klazomenai'da zeytin üretimi tespit edilmiştir. Buna rağmen bunlar endüstri merkezi değildir, bu tür üretim büyük olasılıkla ev içinde yarı zamanlı bir uygulama olarak küçük boyutta kalmaktadır (Morris, 1991).

6. POLİS'İN FİZİKSEL ÇEHRESİ VE MİMARİ BİLEŞENLERİ

6.1 Savunma Yapıları

1200 civarında çoğu Miken kalesi tahrip olmuştur. Birçok sanat ve el sanatı üretiminin kaybolmasına rağmen sur yapımı varlığını korumuştur. Geç Helladik IIIC (1190-1060) küçük çaplı surlu yerleşmeleri Syphnos, Keos, Melos ve Paros gibi Kiklad Adalarında, Girit'te, Batı Anadolu'da (Bademgediği Tepesi) ve Peloponessos'ta (Teichos Dymaion) tespit edilmiştir. Naksos Adası'ndaki, Grotta büyük bir kent merkezi olan, sur duvarlı ve limanlı bir yerleşimdir. Salamis ve Tenos Adaları'nda yeni keşfedilen sur sistemleri olasılıkla Geç Helladik IIIC'den itibaren ve Protogeometrik ya da Geometrik dönemlere kadar kullanılmadılar (Crielaard, 2009).

Yeni sur sistemleri İÖ 9. ve özellikle de 8. yüzyılda söz konusudur. Bu yeni surlar yine Ege Adaları'nda Andros, Siphnos, Amorgos, Khios, Donoussa, Girit'te ve Batı Anadolu'da Smyrna, Melie ve Iasos'ta görülmüştür. Genel olarak küçük, doğal olarak korunaklı ve sarp, ve çoğu uzun süre hayatta kalmamış yerleşmelerdir. Yunan anakarasında surlu yerleşimler çoğunlukla İÖ 7. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Orta ve kuzey Yunanistan'da en erken İÖ 6. yüzyıldan itibaren görülür.

Arkaik dönemde dört tür surlu yerleşim belirlenebilmektedir: Bir sığınma alanı olarak kullanılan surlu tepe dorukları ya da akropolis (Emporio/Khios, Melie); düz bir savunma suru ile savunulan bir burun ya da yarımada üzerinde yer alan yerleşimler (örn. Zagora/Andros, Vroulia/Rhodos); yerleşim alanı içinde ayrı savunma surlu alanlar (olasılıkla Miletos, Korinthos ve Eretria); ve yerleşim alanının büyük bir kısmını kapatan kent surları (Smyrna, Oikonomos/Paros, Pythagorion/Samos, Gortyn/Girit). En son tip İÖ 7. yüzyıldan itibaren giderek baskın olmuştur. Diğer tipte surlarla çevrili yerleşimler de bu tipe geçiş yapmışlardır.

Sur duvarları hemen her zaman büyük taş bloklardan temel üzerine kerpiç üst yapıdan oluşmaktadır. Bazı durumlarda dikdörtgen bir kule ya da burç eklenir, genel olarak bunlardan bir tanesi kapının yanındadır (Zagora, Oikonomos,

Minoa/Amorgos, Melie). Tasarımın geri kalanı için belli bir standardizasyon söz konusu değildir. Sadece İÖ 7. yüzyılın akışı içerisinde önemli gelişmeler vardır: Büyük dikdörtgen ya da çokgen taş bloklar masif duvarlar oluşturmak için kullanılmış, kapı ve kuleler daha stratejik olarak yerleştirilmiştir (Crielaard, 2009).

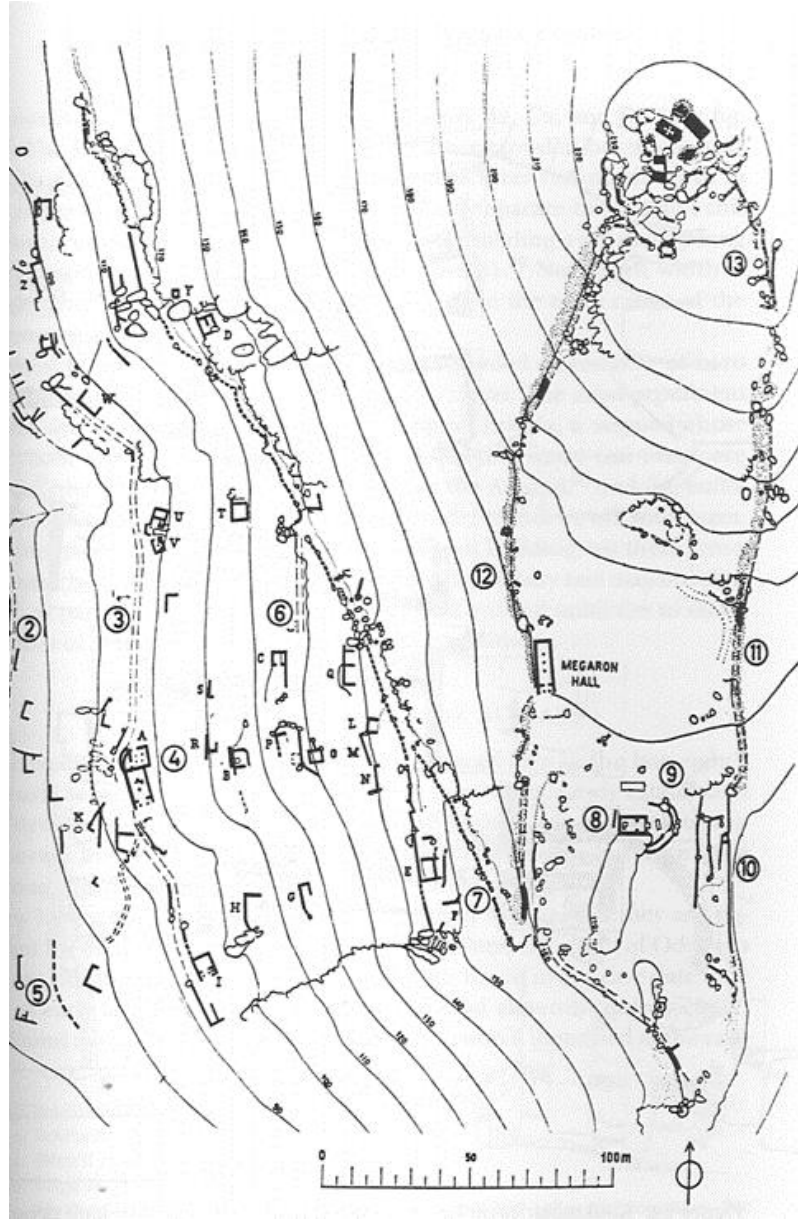
Smyrna literatürde çoğu kez arkaik kentin bir ilk örneği olarak yer almaktadır. Buna rağmen Smyrna birçok açıdan ve her şeyden önce de kent surları açısından sıradışıdır. İÖ 9. yüzyıl sonuna tarihlendirilen surları Yunan dünyasında bilinen en erken surlardır. Ayrıca bir kıyı yerleşiminde görülen kapalı bir sur duvarının da ilk örneklerindedir. Dikkate değer bir diğer nokta da Lydia kralı Alyattes tarafından yıkılana kadar yalnız iki kez yeniden inşa edilmiş olmasıdır. İÖ 7. yüzyıl sonuna tarihlendirilen ikinci aşamasında 10-18 m. genişliğinden daha az değildir ve bunun Yunan dünyasında bir paraleli yoktur, Lidya surlarından etkilenmiş olması muhtemeldir. Surların yeniden yapımında daha büyük boyutlar uygulanması kent surlarının yalnız koruma değil, aynı zamanda prestij sağladığını da göstermektedir.

Smyrna surlarının bir diğer alışılmadık özelliği İÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen Athena Tapınağı'nın konumlandırılmasıdır. Tapınağın üstünde inşa edildiği platform kuzeydoğu kapısına ve bu kapıya bitişik kuleye yakındır ve aslında kent surununun bir parçasıdır (Cook ve Nicholls, 1998). Bu olasılıkla Smyrnalıları için kentin koruyucu tanrısını onurlandırmanın bir yoludur. Tapınak ve surların birbiri ile olan yakın ilişkisi ayrıca kentin ve kent surlarının kutsallığını vurgulamaktadır.

Yerleşimlerin sadece çok azı surlarla çevrilidir. Sürecin yavaşlığı dikkate değerdir: Atina başta olmak üzere büyük kentlerin bir çoğu kentin çevresini saran bir sur duvarına arkaik dönemin sonunda hala sahip değildir. Klasik dönemde dahi Elis ve Sparta gibi kentlerin çevre suru, görkemli tapınakları ya da diğer kamusal yapıları yoktur (Thukydides 1,10,2). Kent surunun yokluğu savaş yöntemi ile ilgili olmalıdır (Crielaard, 2009).

Klasik ve Hellenistik dönemlerde surlarla çevrelenmiş kent merkezini ifade eden asty'nin surları, bir bölgesel yapı niteliğindeki polis'in genellikle birçok kale ve kuleden oluşan savunma yapıları ağının parçasıdır. Bu bağlamda öncelikle Arkaik dönemdeki sur yapılarının ne tür alanları çevrelediği ve ne tür alanlarda konumlandırıldığı sorulmalıdır.

Erken Demir Çağ'ında, içinde yerleşim kalıntısı bulunmayan sur yapılarıyla karşılaşılmaktadır. Hiçbir zaman tam anlamı ile yerleşilmemiş olan bu surlu alanlar, dar anlamı ile ulaşılmaması zor, surlu kent merkezinden ya da merkezi yerleşimden belli bir uzaklıkta olan ve olağanüstü zamanlarda hayatta kalmak için kullanılan bir tür sığınak yapılarıdır. Sur içinde yapılaşma bulunmamasına karşılık, sur dışında yerleşim kalıntılarının bulunması, bu tahkim edilmiş alanların sığınma yeri olarak kullanıldığını destekler. Khios Adası'ndaki Emporio (İÖ 8. yüzyıl) buna iyi bir örnektir: Tepeyi çevreleyen sur içinde 2,4 hektarlık yerleşimsiz bir alan ve hemen surun dışında 4 hektarlık bir yerleşim söz konusudur (Şekil 6.1). Geometrik dönemde yalnızca birinci dereceden yerleşmeler surlarla tahkim edilmiştir.

Şekil 6.1 : Khios Adası'ndaki Emporio yerleşmesi (Boardmann, 1967, s. 32).

Geometrik dönemde olduğu gibi Arkaik dönemde de bir yerleşimin varlığı çoğu zaman yalnızca sur kalıntılarında anlaşılabilir. Ephesos'ta Pion Dağı'nın kuzey yamacında tepeye yakın bir yerde bir sur kalıntısı tespit edilmiştir. Kalıntının tepe tarafında ortaya çıkarılan ev kalıntılarının Arkaik döneme ait olup olmadığı tam olarak tespit edilememiştir. Sur kalıntısının tepeli çevrelediği düşünüldüğünde sur içi alanın yaklaşık 16 hektar büyüklüğünde olduğu hesaplanmıştır. Bu bağlamda Frederiksen, Arkaik dönem Ephesos'unun bir kısmının burada Pion Dağı üzerinde olması ile bu görüşünü desteklemektedir. Bu tür sığınak yapılarının Arkaik dönemde Erken Demir Çağı'na göre daha az yaygın olduğunu söylemekle beraber Keil'in buranın bir sığınma alanı olduğu önerisini de reddetmemektedir (Frederiksen, 2011).

Frederiksen Arkaik dönem surlarını tanımlamak için üçlü bir ayırım yapmaktadır: 1) polis merkez yerleşimini çevreleyen surlar; 2) polis etki alanını korumak üzere yapılmış savunma sistemlerine ait surlar; 3) birden fazla polis merkez yerleşimini ve etki alanını korumak üzere yapılmış bölgeler üstü karakterde savunma sistemlerine ait surlar.

Kentsel merkezleri çevreleyen surlara ait kalıntıların varlığı İÖ 8. yüzyıldan itibaren yoğunluk kazanmaktadır (Batı Anadolu'da Miletos, Smyrna, Phokaia). Frederiksen Yunan polisinin ortaya çıkışını bu surlu yerleşimlerin artmasıyla eş zamanlı kabul etmektedir: Bir topluluk ya bir polise dönüşecek ya da diğerleri tarafından egemenlik altına alınacaktır. Bu bağlamda polis yerleşiminin surları ve mimarisi Arkaik dönemin sosyo-ekonomik eğilimlerinin anlaşılması açısından önemlidir.

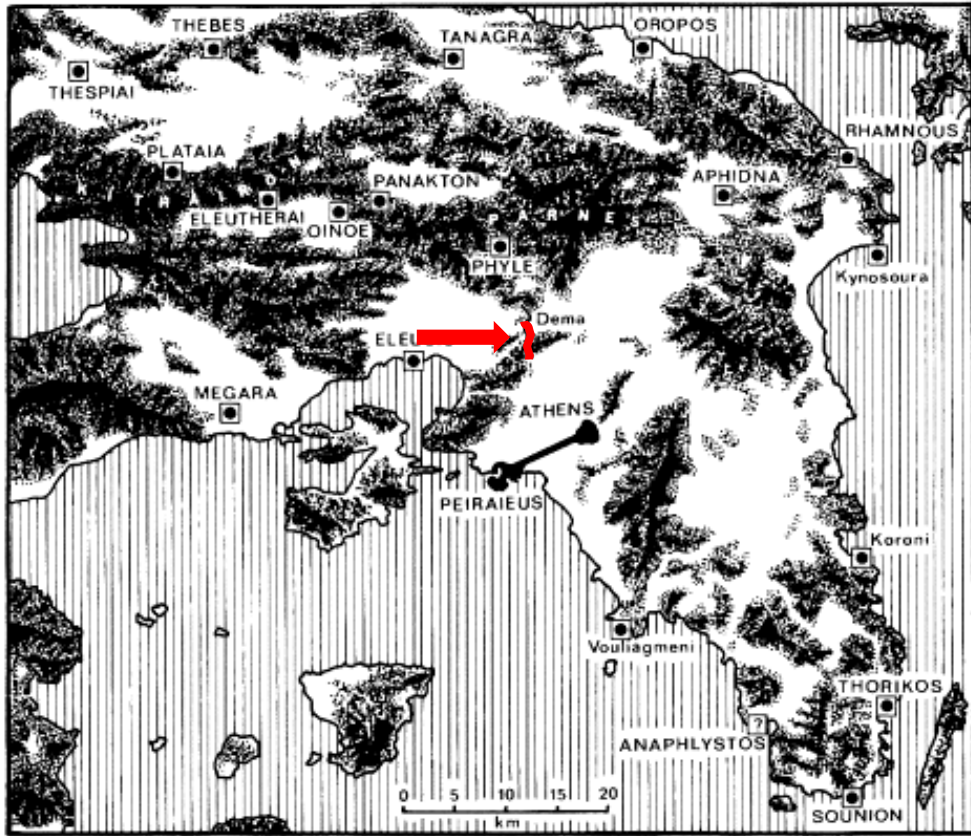
Klasik ve Hellenistik dönemlerde Ephesos ve Miletos gibi kıyı yerleşimlerinde limanlar da sur hattı içine alınmıştır. Bu eğilim İÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında artış göstermektedir. Polisin merkezine yakın olmasına rağmen liman da ayrıca bir sur içine alınabilmektedir. Limanın uzak olduğu durumlarda ise liman, çevresindeki ayrı bir yerleşim ile birlikte sur içine alınmış olabilmektedir. Surlu limanların Arkaik dönem boyunca geliştiği ve Klasik dönemde bir norma dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Bir polise bağlı ikinci dereceden kentsel yerleşimlerle ilgili Arkaik dönem için çok az kanıt söz konusudur. Bununla birlikte Attika'da Eleusis ve Rodos'un güneyinde, Lindos'a bağlı Vroulia surla çevrelenmiş bu ikinci dereceden yerleşimlere örnektir. Miletos yakınındaki Teikhioussa ve Smyrna yakınındaki Çatalkaya ve Belkahve bu tür ikinci dereceden yerleşimler olmalıdır. İkinci dereceden kıyı yerleşimlerinin

limanları da sur içine alınabilmiştir: “Uzun Surlar” ile Atina’ya bağlanmadan önceki Peiraieus buna örnek gösterilmektedir. Frederiksen (2011) Arkaik dönemde ikinci dereceden yerleşimlerin genel olarak sursuz olduğunu önermektedir.

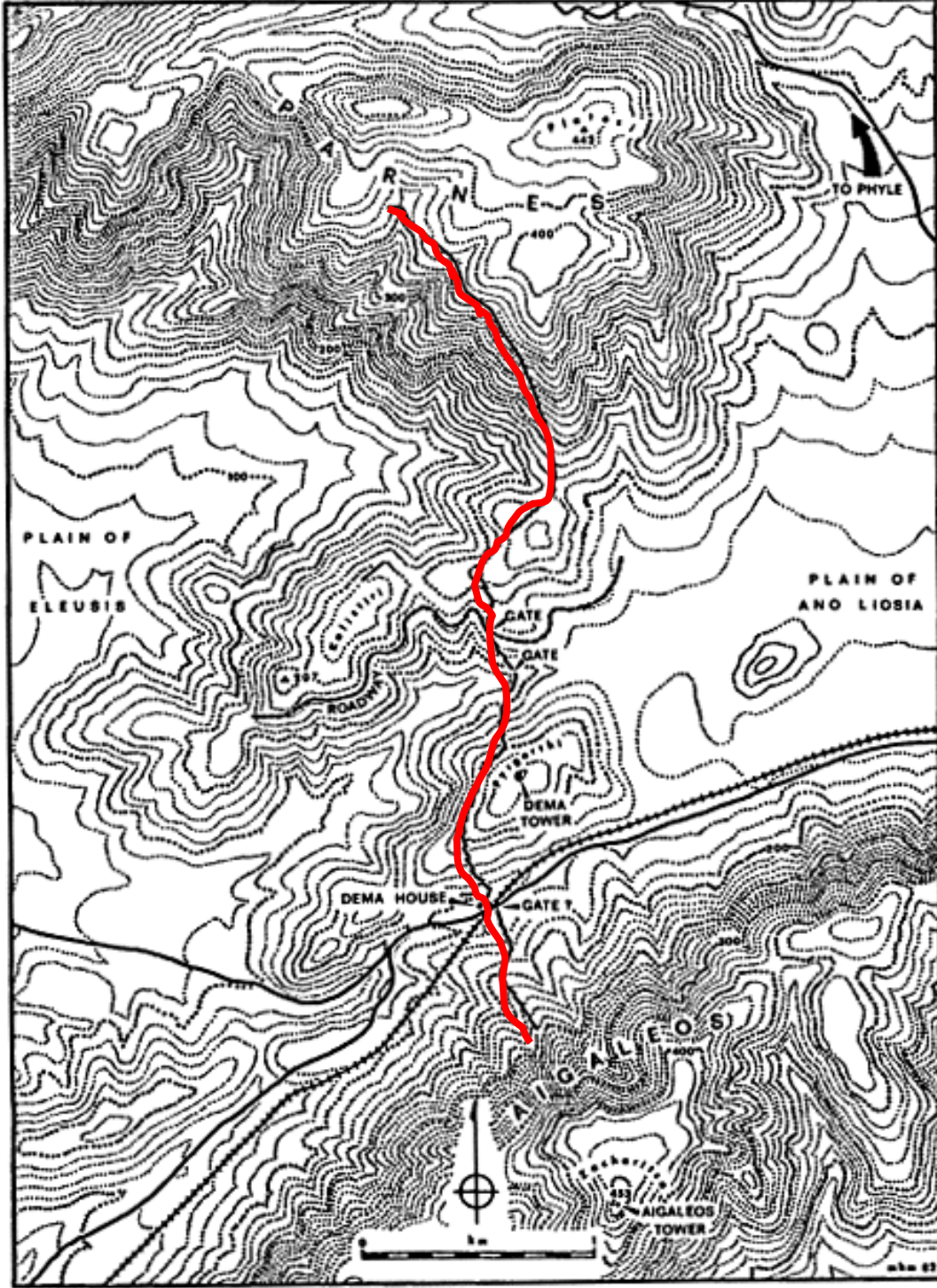
Çiftlik yerleşimlerine bitişik olarak inşa edilmiş kule yapıları söz konusudur. Bu kulelerin bir savunma yapısı olduğu kabul edildiğinde bunlar, savunma mimarisinin en küçük elemanını oluşturmaktadır. Kuleler polis tarafından değil, inşa edildiği yerleşimde oturan kişiler tarafından yaptırılır.

Polisin etki alanını korumak üzere inşa edilmiş savunma sistemlerinde örneğin bir yarımada üzerinde kurulmuş olan yerleşimlerde, yarımadaı anakaraya bağlayan kıstak üzerinde inşa edilen surla tüm yarımada ve polis bölgesi tahkim edilmiştir. Attika’da iki dağ sırtı arasına inşa edilen “dema duvarı” ile birlikte bölgenin savunması sağlanmıştır (Şekil 6.2-3). Genel bir kural olarak polisin tüm bölgesinin savunması bir kale ve kuleler ağı ile gerçekleşir.

Şekil 6.2 : Atina ile Eleusis’i ayıran “Dema Duvarı” (Munn, 1993, Harita 1).

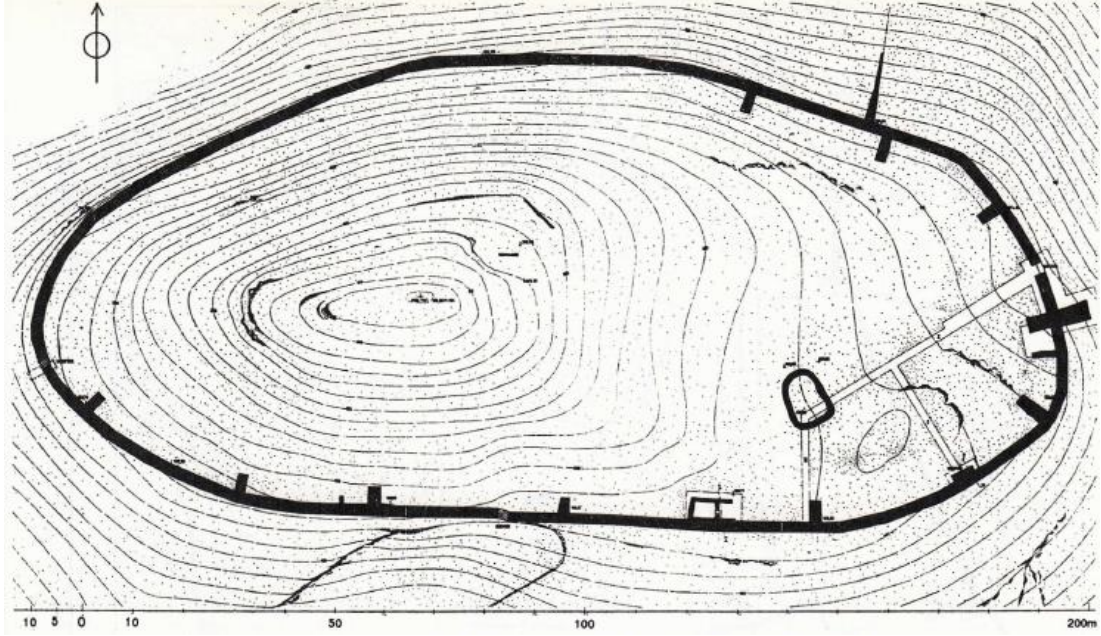

Şekil 6.3 : Aigaleos-Parnes arasında “Dema Duvarı” (Munn, 1993, Harita 2).

Klasik dönemden itibaren yazılı kaynaklarda kaleler “teikhos” ya da “phrourion” adlarıyla yer almaktadır ve bunların bölgenin sınırlarında konumlandırıldıkları bilinmektedir. Ayrıca bölgeye dağılmış ya da düşman bölgesi içinde konumlanmış kaleler de vardır (epiteikhisma). Batı Anadolu’da Melie İÖ 8. yüzyılda terk edilmiş surlu bir tepe yerleşimidir. İÖ 7. yüzyılın sonlarına doğru Melie’de yeniden

yerleşilmiştir. Tepe surları yeniden kullanılmış (**Şekil 6.4**) ve aşağıdaki yamaç yerleşimini çevreleyen yeni bir sur inşa edilmiştir. Evler tespit edilmemiştir; bununla beraber sur dışındaki nekropol alanı yerleşim olduğuna işaret etmektedir. İÖ 2. yüzyılda Karion adıyla Priene'nin bir kalesi (phourion) ya da bağlı bir polisi olan Melie'nin İÖ 6. yüzyıldaki durumu bilinmemektedir.

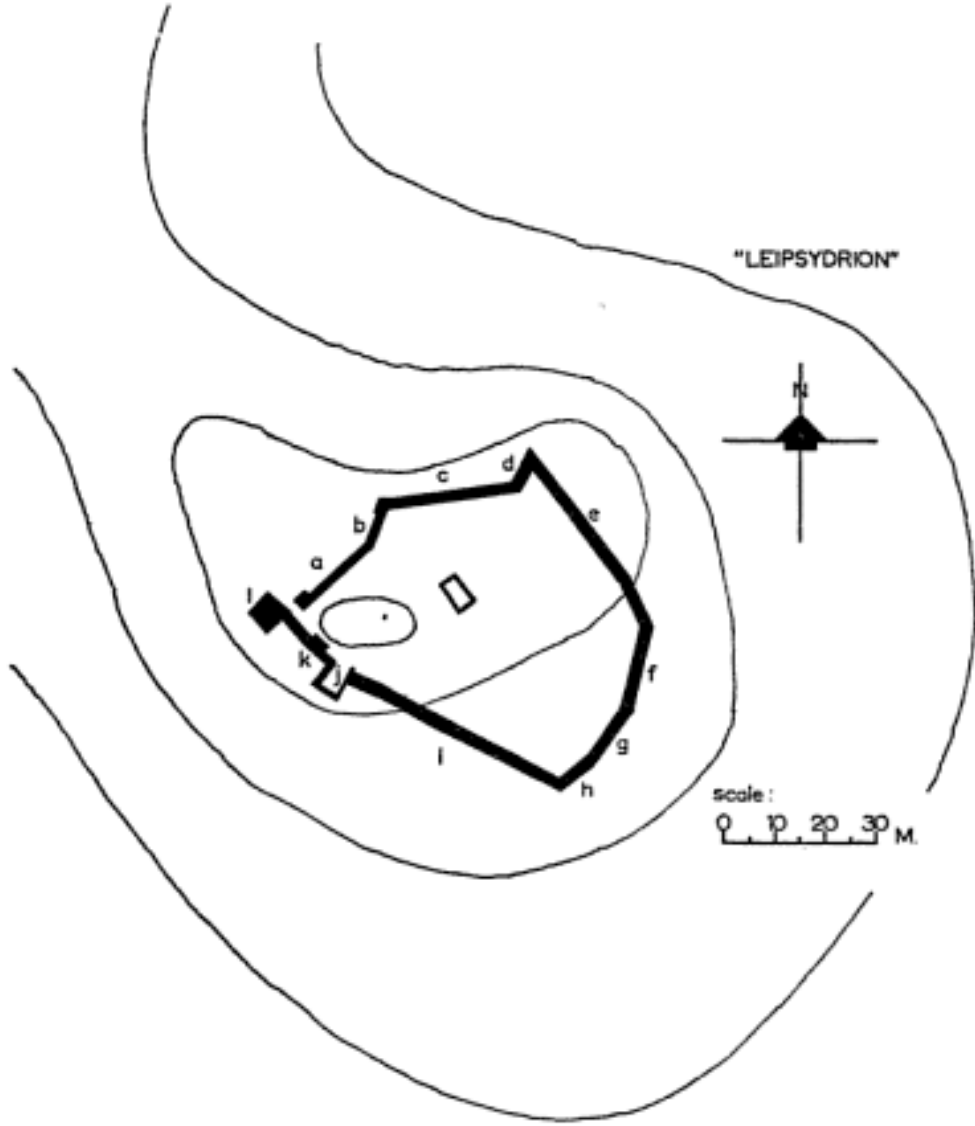

Şekil 6.4 : Melie-İç kale (Lang, 1990, Resim 70).

Lesbos Adası'ndaki çok sayıdaki büyük kule ve çevre duvarı kalıntısı adadaki polislere ait olarak görülmektedir. Tümü Arkaik döneme tarihlendirilen yapıların kazısı yapılmamıştır.

İÖ 6. yüzyılda, Atina'da oligarşi ve demokrasi taraftarları arasındaki mücadele (stasis) sırasında surla çevrilen Leipsydrion (zirvesi Atina'nın yaklaşık 30 km. kuzeyindeki Parnitha Dağı'nın güneyinde) geçici stasis kalelerine örnek oluşturmaktadır (**Şekil 6.5**). Bununla birlikte kalelerin Arkaik dönemde nispeten seyrek olduğu önerilmektedir.

Sınır boyunca ve bölge içinde dağınık olarak inşa edilen kule yapıları (pyrgos) öncelikle bölgenin daha sonra da polis merkez yerleşiminin savunması için tasarlanmıştır. Bunlar genel olarak haberleşme amacıyla diğer kule ve kale yapılarına yakın konumdadır. Kale yapıları gibi kule yapılarının da Arkaik dönemde az olması Arkaik dönemde savunma sistemleri vasıtasıyla bölge savunmasının yaygın olmadığı sonucunu göstermektedir.

Şekil 6.5 : Leipsydriion (McCredie, 1966, Resim 11).

Daha geniş ölçekte, birden fazla polisin merkez yerleşimini ve etki alanını korumak üzere, bölgeler üstü karakterde savunma sistemleri de geliştirilmiştir. Bu tür surlar kalıcı niteliktedir ve uzun süreli tehditler için yapılmıştır. Birden çok polisin katılımıyla inşa edilir. Müttefik kentlerin sürekli değişmesi ve bu tür sur inşaatlarının zaman alması ve maddi yük getirmesi nedeniyle Arkaik dönemden az sayıda örnek söz konusudur: Pers Savaşları sırasında İÖ 480-479'da Korinthos kıstağında (**Şekil 6.6**) ve Thermophylai'da (**Şekil 6.7**) inşa edilen surlar, İÖ 6. yüzyılda Trakya Khersonnesos'unda Miltiades'in tüm yarımada'yı anakara Trakya'sından ayıran surları örnek gösterilebilir.

Şekil 6.6 : Korinthos kıstağında inşa edilen sur (Hexamilion).

Şekil 6.7 : Thermopylai Suru (Shephard, 1923, Levha 16).

Surla çevrelenen bir kutsal alan olarak sadece Aitolia Birliği'nin merkezi Thermos'taki kutsal alan tanımlanabilmektedir ve surlar İÖ 4. yüzyıla tarihlendirilir. Bunun dışındaki surla çevrelenmiş tüm kutsal alanlar aynı zamanda birer yerleşim alanı da olduklarından bu sınıfa dahil edilmemektedir. Frederiksen bir yerleşim hiyerarşisinden ancak İÖ 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bahsetmeyi önermektedir. Polisin oluştuğu erken Arkaik dönemde sur yapılarının genel bir kural olarak birinci dereceden yerleşimler için varlığından söz edilebilir. Hansen bu durumun Klasik dönemde de çok büyük bazı polisler dışında geçerli olduğunu önermektedir (Hansen, 2004).

6.2 Kent Merkezi ve Kamu Yapıları

Arkaik dönemden itibaren yerleşimin içindeki kamusal alanlar ve konut alanları tanımlanmaya başlamıştır. Bu alanlar birbirinden konum ve yapıların plan tipindeki farklılık ile ayrılmaktadır. Bu değişiklikler politik, yönetsel, sosyo-ekonomik ve dini alanlardaki değişikliklerle ilgilidir. Söz konusu alanlar kendi özel işlevine göre şekillenen mimari yapılar geliştirmiştir. Örneğin başlangıçta, bitişiğindeki yol köşelerinde sunak ve kutsal alanların bulunduğu basit bir açık alan olan agora Arkaik dönem boyunca politika, yönetim, ekonomi ve iletişim içerikli ve sirkülasyon merkezi işlevine uygun, kendine özgü bir mimariye kavuşmuştur. Dini ritüeller Arkaik dönemde eskisine göre çok daha kamusal bir karakter kazanmıştır: Kolektif karakteri olan sunular ve tapınak inşaatları ortaya çıkmıştır. Planı ve tasarımı ile konut mimarisinden ayrılan bu yapılar bir kimlik ve prestij değeri olarak Arkaik dönemde gelişmiştir. Nekropol alanları ise kentin dışına çıkarılmıştır. Birbirinden ayrı işlevi olan alanların belirlediği bir kent tasarımı söz konusudur. Bir bütünün farklı gerekliliklerini karşılayan farklı işlevli asty (surlarla çevrili alan) ile khora'nın (sur dışındaki kırsal bölge) kent suru ile birbirinden ayrılması gibi kent içinde farklı nitelikleri olan alanların da birbirinden ayrıldığı görülmektedir.

Lang (1996, 2007), Arkaik Yunan yerleşim yapısının topografik özelliklerden ziyade toplumun sosyo-politik ve dini özellikleri tarafından şekillendirildiğini savunmaktadır. Bununla birlikte genel olarak bir yerleşimin çevresi için taşıdığı önemin, bölgenin yerleşim hiyerarşisi içindeki etkisine dikkat çekmektedir: Stratejik yollara hakim konumdaki yerleşimler çevrelerindeki yerleşimler için önem arz etmekte ve bir merkez durumuna gelmektedir. Bu bağlamda daha karmaşık organize

olmuş yerleşimlerin bu tür yollara yakın konumlandığını ve benzer şekilde organize olduğunu önermektedir.

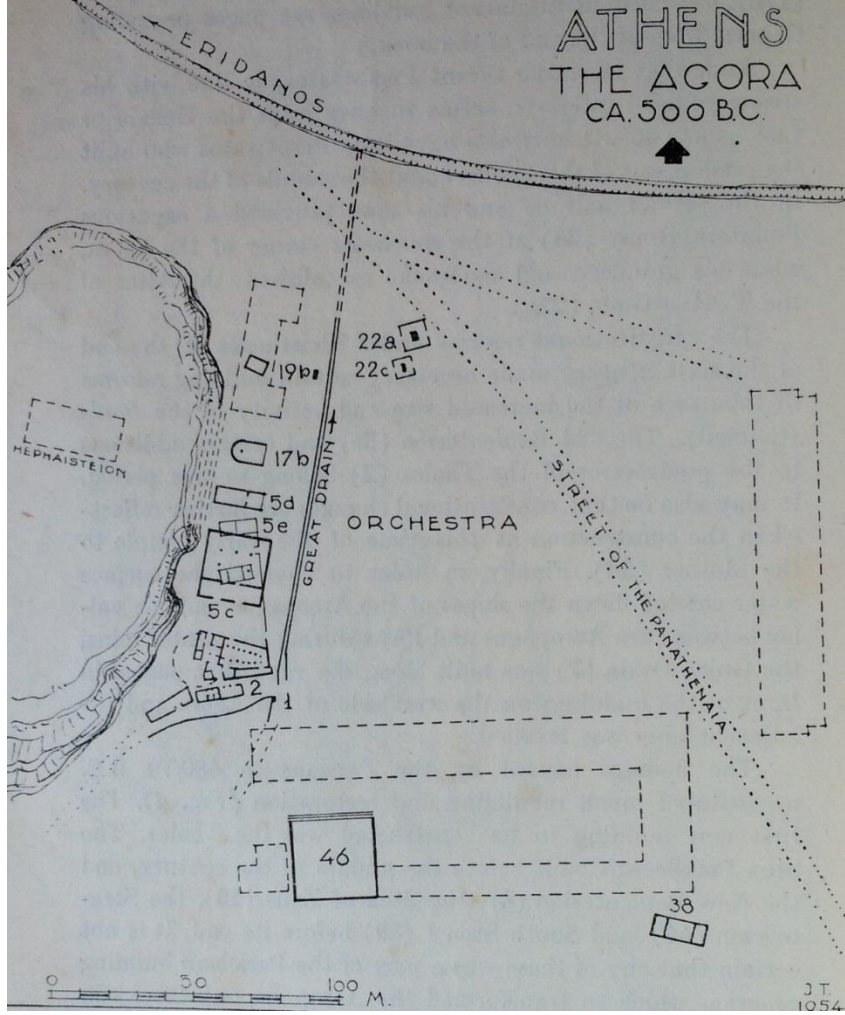
Yerleşim yapısı yerleşim sakinlerinin sosyo-politik özellikleri ile ilgili bilgi vermektedir. Arkaik dönemde, İÖ 7. yüzyılın başından itibaren özel ve kamusal alanın ayrıldığı bir yerleşim yapısı söz konusudur. Politik kurumların ortaya çıkmasıyla bu kurumların gerektirdiği şekilde tasarlanmış yapı tipleri ve bu yapılarda görev alan ayrıcalıklı sınıflar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda yapı türleri ile bunların polis merkezi içindeki konumları önem kazanmaktadır.

Lang yerleşim yapısını 1) yerleşim tipi (konutların yerleşim içinde konumlandırılması ve sokak sistemi); 2) yerleşim planı (tanımlanabilen farklı alanlar; özel yapıların ve kamu yapılarının varlığı) ve 3) konut tipleri açısından incelemektedir.

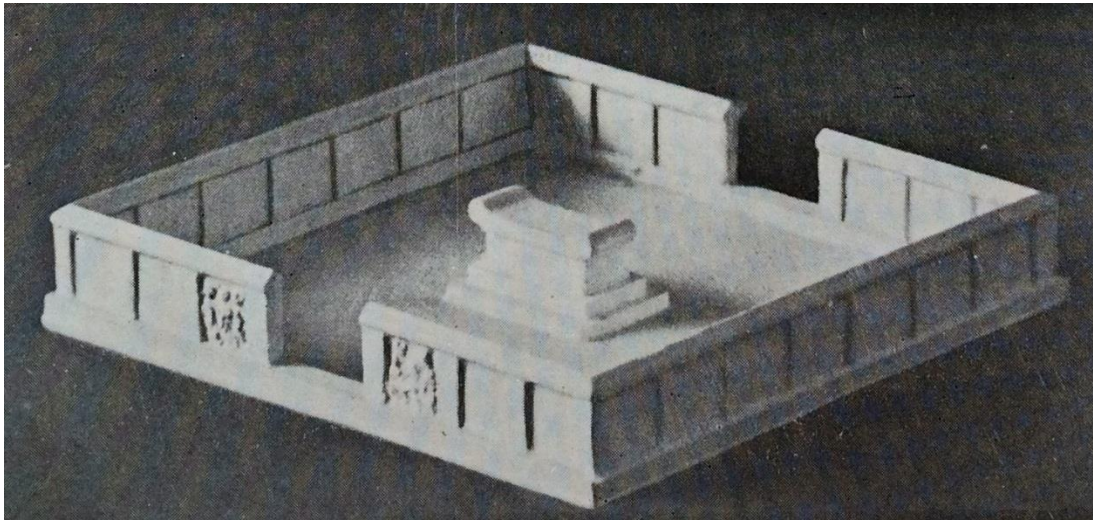
Erken Demir Çağı'nda yerel beyin evinin kült amaçlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Özellikle İÖ 8. yüzyılda kült amaçlı kullanılan beyin evi yerine kutsal yapılar ortaya çıkmış, bey toplumun dini hayatının kontrolünü kaybetmiştir. Özellikle 8. yüzyılın ikinci yarısında dini mekanın daha net bir ayrımı ve belirlenmesi eğilimi söz konusudur. Tüm Ege çevresinde polisin koruması için kent tanrısına adanan tapınaklar ve kutsal alanlar ortaya çıkmıştır ve bunlardan bazıları Geç Tunç Çağı sonrası anıtsal mimarinin ilk örneklerini göstermektedir (Eretria ve Samos'taki hekatompedoslar; Mazarakis Ainian, 1997).

Birçok Erken Demir Çağı yerleşmesinde yerel beyin evi olasılıkla bir "proto-agora" olarak kullanılan alana ve belki açık hava ritüelleri için kullanılan bir kutsal alana açılırdı (Mazarakis Ainian, 1997). Dreros'ta, iki akropolis arasındaki alçak alan üzerindeki basamaklı düzenleme, mekansal olarak tanımlanmış Yunan dünyasındaki ilk agoradır (İÖ 700). Anıtsal agoranın ilk örnekleri İÖ 7. yüzyıl sonunda ortaya çıkmaya başlamıştır (örneğin agoranın, alanın çevresindeki tapınaklarla, kamusal yapılarla ve stoalarla belirlendiği Megara Hyblaia). Metapontum'da İÖ 600-530 yılları arasında bir dizi tapınak, kutsal alan, sunak ve eski ahşap bir tribünün yerine inşa edilmiş, amfityatro benzeri bir toplantı binası (7000-8000 kişilik) ile oluşturulmuş anıtsal bir agora söz konusudur. Atina agorası daha geç olmakla birlikte tasarımı daha mütevazidir (**Şekil 6.8**). Tapınak, sunak (**Şekil 6.9**) ve stoalara ek olarak kamusal yapılar ve bir çeşme inşa edilmiştir (genel olarak İÖ 6. yüzyılın ikinci

yarısı). Agoranın kuzeyine bitişik olarak bir dizi dükkan vardır. Agoranın resmi sınırları sınır taşları, 'horos' ile belirlenmiştir.

Şekil 6.8 : Atina agorası, (Lang ve Eliot, 1954, s. 18, Resim3).

Şekil 6.9 : On İki Tanrı Sunağı (Lang ve Eliot, 1954, Levha IVb).

Şekil 6.10 : Atina agorasından yazıtlı sınır taşı (Lang ve Eliot, 1954, Levha IVa).

Atina agorasının kent merkezinde tanımlı bir yer almasının, zamanla gelişen bir süreç olduğu düşünülmektedir. İÖ 6. yüzyıl bu gelişmeye bir anıtsal mimari içerik katmıştır. Bir grup kamu yapısının ard arda bu yüzyıl içinde inşa edildiği kabul edilmektedir. Sınır yazıtlarının yerleştirilmesi ile On İki Tanrı Sunağı'nın inşa edilmesi kamusal kompozisyonu iyice güçlendirmiştir. Böylelikle agora politik içerik taşıyan topluluğun fiziksel toplanma alanı olmuştur. Atina'da daha erken tarihli bir agora alanının da bulunduğu bilinmektedir, ancak yeri tartışmalıdır. Akropolün kuzeydoğusunda konumlandığı görüşü bulunmaktadır. Atina akropolünün aslında çok sarp ve uzak olan bazı başka örneklere (ör. Korinth ve Argos) göre daha kolay ulaşılır olması ve su kaynakları içermesi nedeniyle Atina'daki en erken kamusal toplanma mekanı olduğu düşünülmektedir. Yerleşim sürekliliği de bu düşüncelyi desteklemektedir (Morgan, 2003).

6.3 Konutlar

İÖ 10. yüzyıldan itibaren tüm Yunanistan'da yaygın olan konut planı, oval ya da apsidal konut tipidir. Dörtgen planlı diğer konut tipi de buna eşlik etmektedir. İÖ 7.

yüzyıldan itibaren oval planlı konut ortadan kaybolmaya başlar. Miletos'ta oval planlı konutların dörtgen plana dönüştürüldüğü gözlemlenmiştir. Bununla beraber tek ya da iki odalı konutların yerini bir avlu etrafında gruplanan çok odalı yapılara bıraktığı görülmektedir. Geometrik dönem boyunca ihtiyaca göre şekillenmiş olan yerleşimlerde tüm açık alanlar günlük hayatın sürdürüldüğü bir yer olarak tanımlanmaktadır. İÖ 8. yüzyılın ortasında savunma surunun inşasına paralel olarak konut planında da bir değişiklik olmuştur. Geometrik dönemde işlik olarak kullanılan açık alanlar, Arkaik dönemde bitişik düzende yapılan evlerin içine taşınmış, avlulu bir ev tasarımı ortaya çıkmıştır.

Arkaik dönemde kent ve kente bağlı çevre yerleşimleri arasındaki ayrım belirginleşmiştir. Merkezi alan ve bağlı alanları ile ilişki içinde yerleşim sistemleri geliştirilmiş, kolektif bir çaba ile yönetsel yapılar, savunma ve alt yapı sistemleri inşa edilmiş ve buna uygun bir mimari geliştirilmiştir. Ayrıca sosyo-politik ve ekonomik alan dini alandan ayrılmış ve stoa, tapınak ve çeşme gibi yeni yapılar tasarlanmıştır. Arkaik dönemdeki bu gelişme bir yanda ayırım ve bireysellik, diğer yanda ise bir standardizasyon getirmiştir. Tüm bu sivil ilişkiler mimariye geçmiş ve kırsal hayata paralel olarak bir kent hayatı ortaya çıkmıştır.

Erken Demir Çağı döneminde iki ev tipi ayırt edilebilmektedir. En yaygın olan tip çizgisel gelişen tiptir ve tek bir odadan ya da özellikle Girit ve Kikladda çoklu oda birimlerinden oluşur. Diğer ev tipi tek başına, kulübe benzeri oval ya da apsidal biçimli ve genel olarak tek odadan oluşan tiptir. Kerpiç, tuğla ya da dal örgü ile inşa edilmişlerdir ve sazdan çatıları vardır. Yüksek sosyal statü sahiplerinin evlerinin mimarisinde ise daha büyük boyutlar ve daha komplike iç bölümlerle karşılaşmaktadır.

İÖ 8. yüzyıl sonu – 7. yüzyıl başında eğrisel planlı konutlardan düz çizgisel planlı konutlara aşamalı bir geçiş söz konusudur. Bunlar iki ya da daha fazla oda ve bir iç avludan oluşur. Kimi zaman odalardan birinin ya da bir kaçının önünde bir sundurma (Klasik dönemin pastas, prostas planlı evlerinin öncülü olarak görülebilecek) yer alır. Boyut ve karmaşıklıkta artış, iç mekanın bölünmesine ve farklı işlevler, kişiler ve cinsiyetler için kısmi özelleşmesine neden olmuştur (Smyrna, Miletos). İÖ 7. yüzyılda evler boyutlar ve tasarım anlamında tipleşmiş, mimari ve sosyal statü arasındaki bağlar daha az görülür olmuştur. Terrakotta çatı kiremitleri İÖ 700'lerde ortaya çıkmıştır, ama konutlar için ne zaman kullanılmaya başlandığı net değildir. En

erken bilinen örneklerden biri İÖ 7.yüzyıla sonuna tarihlenen Sardeis evidir (Crieelaard, 2009).

6.4 Nekropoller

Antik Yunan yerleşmelerinde nekropollerin, yani mezarlık alanlarının genellikle kent suru dışında konumlandığı kabul edilir. Ancak Protogeometrik ve Geometrik dönemlerde yerleşmeyi saran surların içinde de nekropollerle karşılaşılır. Örneğin Atina'da aynı dönemlerde hem Kerameikos Nekropolü'nde hem de agorada gömüler tespit edilmiştir. Kara Yunanistanı'nın çeşitli yerleşmelerinin yanısıra İyonya için de bu uygulama geçerlidir. Nekropol alanları için sur dışı yerlerin seçilmesi İÖ 7. yüzyılın başları ile birlikte gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra, seyrek de olsa bazı kent merkezlerinde 600 yılı civarlarında çocuk mezarlarına rastlanmıştır. İyonya'da Samos, Eski Smyrna ve Klazomenai bu konuda iyi araştırılmış örnekler arasındadır. Yunan kültüründeki değişimler, Doğu etkileri, kutsal alan ve konut alanlarının düzenlenmesiyle birlikte nekropolün de tutarlı biçimde merkezden uzaklaştırılması söz konusu olmuştur. Nekropol alanının sur dışında yerleştirilmesinde ulaşım önemli bir ölçüttür. Başka bir ifadeyle nekropollerini sur dışında, kentin yakınında bulunan ve kutsal alanlara da yönelen yollar üzerinde bulmak mümkündür. Tarıma elverişli olmayan yerlerin nekropol alanı olarak ayrılması da yaygın bir uygulamadır (Hürmüzlü, 2008).

Nekropollerde karşılan mezar tipleri bilindiği gibi çok çeşitlidir. Esasta kremasyon (yakma) ve inhumasyon (ölüyü bütünlüğü içinde gömme) olmak üzere iki gömü biçimi bulunmaktadır. Bazı nekropollerde kremasyon için bir ortak alanın kullanıldığı tespit edilmiştir. Bazen de mezar, doğrudan yakma ve kalan kemikler ile küllerin toplanması işleminin yapıldığı yerdedir; kalıntılar bir tümsek oluşturularak örtülür. Örnekler hem Kara Yunanistan'ı, özellikle Attika için, hem de Batı Anadolu'nun bazı nekropollerini bağlamında iyi araştırılmış durumdadır. İnhumasyon mezarlarında da ölü doğrudan veya bir muhafaza içinde toprağa gömülmektedir. Pişmiş toprak ve taş lahitler geniş bir coğrafyaya ve kronolojiye yayılmıştır. "Sandık mezar" olarak tanımlanan tipte toprağa açılan bir çukurun zemini düzleştirilir, taş veya çakılla kaplanır, vücudun gireceği dikdörtgen alan levhalarla çevrelenir ve üzeri yine levhalarla kapatılır. Muhafaza olarak lahitlerin dışında büyük küpler, pithoslar veya amforalar, hatta başka kap türleri de kullanılmış, ağızları taş levhalar veya kap

parçaları ile örtülmüştür. Basit gömülerde vücut toprakta veya kaya yüzeyinde açılan uygun bir çukura yerleştirilmekte, üzeri toprak veya kumla örtülmektedir. Basit gömülerin bir kısmında çukurun kenarları çatı kiremitleriyle çevrilmektedir; bu İÖ 5. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan bir uygulamadır. Bu tür gömülerin yanında toplumda öne çıkan kişilikler için nekropollerde veya yakın çevresindeki özel konumlarda tümülüsler inşa edilmiştir. Anıt biçiminde tasarlanan mezarlar da Anadolu'ya özgü bir uygulama olarak kabul edilmektedir (Hürmüzlü, 2008).

Kara Yunanistan'ndaki en önemli nekropol alanları yetişkinler için Atina Kerameikos, Thorikos ve Vari ile çocuk mezarlarının yoğun olarak bulunduğu Eleusis ve Phaleron'dur. 6. yüzyılın ortalarında yetişkinler için basit mezar gömü uygulaması yaygınlaşmıştır; gövde bir çukura sırt üstü uzanmış durumda yatırılmaktadır. Aynı yüzyılın üçüncü çeyreğinde mezarların yerini belirten anı objeleri bırakma pratiği doruğa ulaşmış, ardından zayıflamıştır. İÖ 500 yılı civarında çocukların uzun toprak muhafazaları yerleştirilmesi veya kiremitlerle çevrelenen mezar yerlerine koyulması ortaya çıkmıştır. Atina'da Kerameikos'un yanısıra agora nekropolü de arkaik dönemde yoğun olarak kullanılmıştır. İÖ 510'la birlikte sur dışında yeni nekropol alanlarıyla da karşılaşmaktadır. Eleusis, Vari, Velanideza ve Vourva önemli nekropoller arasındadır (Morris, 1989).

Antik Yunan nekropol alanlarının önemli bir kısmı yerleşme sürekliliğini gösterecek şekilde daha eski dönemlere, Tunç Çağı'na uzanan örnekler de barındırmaktadır. Örneğin etraflıca araştırmış önemli büyük nekropollerden olan Atina'nın hemen dışındaki Kerameikos Nekropolü alanı İÖ 2. binin başlarında kullanılmaya başlamıştır. İÖ 12. yüzyıldan itibaren bu alan, sandık mezarların gösterdiği gibi yoğun kullanım görmüştür; mezar armağanları da zengin ve çeşitlidir. İÖ 11. yüzyılın sonuyla birlikte gömü alışkanlıkları değişmiş ve 200 yıl boyunca sürecek yakma uygulaması başlamıştır. Yakılan vücudun kalıntıları üzerinde bir tümsek (*tymbos*) oluşturulmuş, daha geç tarihlerde de bunun yerini bir taş levha veya bir özel kap almış, mezarın yeri bu şekilde işaretlenmiştir. Zamanla bu uygulamalarda da değişiklikler gözlenmiştir. Geometrik dönemdeki kent gelişmesi mezarlık alanına da gömü sayısının çoğalmasıyla yansımıştır. Geometrik dönemin (özellikle 9. ve 8. yüzyılların) önemli özelliklerinden biri mezar yerini işaretleyen anıtsal boyuttaki "Dipyron Vazoları"dır. Koloni kuruluşları ve yakın polislerle ilişkiler ile birlikte gömü uygulamaları da farklı etkilerle çeşitlenmiştir. Arkaik dönemde yakma ve inhumasyon birarada uygulanmış, mezar yerlerinin üzerinde konik tepelikler

oluşturularak tümülüs görünümlü mezarlar elde edilmiştir. Bu yapay tepelerin üzerine *krater* tipi vazolar veya bir taş öge yerleştirilmektedir. Bunlar yerleşmenin önde gelen kişiliklerine ve soylulara aittir. Özellikle İÖ 7. yüzyılın sonlarında anıtsallık vurgusu belirgindir. Ancak üst sınıfla çiftçi ve ortalama yurttaş arasındaki toplumsal gerginlikler sonucunda İÖ 630 yılında çıkan “Drakon Yasaları”, mezarların fazla görkemli biçimde donanması uygulamasını azaltmış, Solon dönemindeki reformlarla birlikte, İÖ 590’da bu uygulama tamamen yasaklanmıştır (Spathari, 2009).

Batı Anadolu’da Lidya bölgesi de önemli örnekler barındıran yaygın nekropollerini ile öne çıkmaktadır; Yunan ve Doğu dünyası ölü gömme geleneklerinin Anadolu’daki önemli temsilcilerindendir. En erken gömüler erken Tunç Çağı’na ait *pithos* ve sandık mezarlardır. Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı içinse bilinen örneklerin sayısı fazla değildir. İÖ 6. yüzyıldan itibaren kaya mezarları, lahitler ve sandık mezarlar Sardeis’te birarada görülmektedir. Lidya bölgesinde yaklaşık 500 tane tümülüs tespit edilmiştir. Bazılarında işaret olarak bir *phallos*, bazen de olasılıkla “ölümünden sonraki yaşama giriş”i simgeleyecek kapı biçiminde bir stel kullanılmıştır. Bin Tepe bölgesindeki büyük Lidya Tümülüslerinin yakınında Tunç Çağı yerleşmelerinin bulunması, Sardeis krallarının soylu bir geçmişe gönderme amacıyla oldukları doğrultusunda yorumlanmaktadır. Bin Tepe’deki en büyük üç tümülüs krallar ile ilişkilendirilmekte, ancak sadece en büyük örneğin Alyattes’e ait olduğu kesin kabul edilmektedir. Tümülüslerin yanısıra Sardeis nekropolünde 1000’i aşkın kayaya oyma mezar odası tespit edilmiştir. Bu uygulamanın da İÖ 6. yüzyıla birlikte başladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İÖ 6.-5. yüzyıllara tarihli çok sayıda sandık mezar ve lahit de gömü biçimleri hakkında bilgi vermektedir (Baughan, 2010).

Araştırmaların gösterdiği gibi polis ile nekropol arasındaki ilişkide, üzerinde durulan önemli noktalardan biri gömülerin kent suru içinde veya dışında gerçekleşmesidir. Sur içi mezarları, örneğin önemli bir kişinin mezarının merkez alanda yer almasıyla, erken Yunan döneminde ve daha sonraları da aslında her zaman karşılaşılmaktadır. Ancak polis tartışmaları çerçevesinde İÖ 8. yüzyıl sonu ve özellikle İÖ 7. yüzyılda nekropollerin kesin biçimde sur dışına alınması, kamu alanlarının birbirinden ayrılması, yani kent örgütlenmesi, dolayısıyla polis oluşumunun netleşmesi ile ilişkilendirilmektedir.

7. BATI ANADOLU'DAN ÖRNEKLER

7.1 Assos

Assos'un Arkaik dönem yerleşmesi ile bilgi kent surlarının kimi kısımları, Batı Kapısı Nekropolis'i ve kentin akropolisinde bulunan Athena Tapınağı ile sınırlıdır. Assos'ta günümüzde sürdürülen kazılar 1981 yılında Ümit Serdaroğlu tarafından başlatılmıştır. Kazılar 2006 yılından itibaren Nurettin Aslan tarafından yönetilmektedir.

Assos Lesbos Adası'nın 11 km. kuzeyinde, antik Troas Bölgesi'nin güney kıyısında, yer alır. Kent, volkanik trakit ve andezitten bir tepe üzerinde konumlanmaktadır (**Şekil 7.1**). Akropoliste, İÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Athena Tapınağı'nın kalıntıları bulunmaktadır. Akropolis tepesinin kuzeybatısında kent alanına dahil olan eğimli bir alan bulunur, kuzeyi dik kayalıklarla sınırlanmaktadır. Kent, kimi kısımları son derece iyi durumda korunagelmiş kent surları ile çevrelenmektedir.

Şekil 7.1 : Assos akropolüne kent merkezinden bakış (T. Saner).

Kentin limanı güneyde, dik bir yamaçtan ulaşılan koydudur. Aşağı şehrin büyük kısmı akropolis tepesinin liman ile arasındaki güney yamaçlarında yer alır. Akropolis'in güneyindeki sarp kayalıklardan sahil üstündeki kayalıklara kadar uzanan, sur ile çevrili bir alan söz konusudur. Modern limanın doğusunda, antik dalgakırana ait kalıntılar su altında görülebilmektedir. Türk yaklaşık 18000 m² (yaklaşık 180 m. x 90 m.) ölçülerinde olan limanın boyutlarının küçük olmasından dolayı başka limanlar da olabileceğini önermektedir (Türk, 2012).

Kent merkezinde stoalarla sınırlı agora kentin çekim noktasıdır ve buradan batıya uzanan ana cadde ile T5 kapısına; doğuya uzanan ana cadde ile de T8 ve T12 kapılarına bağlanır. Ana caddenin bağladığı bu doğu ve batı yönündeki anıtsal karakterdeki kapıların çevresinde önemli nekropol alanları gelişmiştir. Batı Nekropolü Amerikan kazılarında araştırılmış, 1980 ve 90'lı yıllardaki kazılarda araştırma sürdürülmüştür (Clarke, 1902). Kimi kısımlarda kaldırımla donatılmış, çeşitli zamanlarda yapılmış caddeler kent merkezinden doğu, batı ve kuzey yönlerinde uzaklaşır. Kuzeyde Tuzla Çay farklı dönemlerde olmakla beraber en az üç antikçağ köprüsü ile geçilmiştir.

Assos'ta ilk kazılar 1879'da bölgeyi ziyaret eden Amerikan araştırmacılar Bacon ve Clarke tarafından 1881 yılında başlatılmıştır. Kentin topografik planı çizilmiş, Athena Tapınağı'nda, agorada, gymnasionda ve batı nekropolünde çalışılmış, yapı planları ve mimari bezeme çizimleri yapılmıştır. Assos'ta yürütülen ilk sistematik araştırmalar 1881-1883 yılları arasında yürütülmüş olan Amerikan kazılarıdır (Polat, 2010).

Clarke ve Bacon'ın kazıları sonrasında Leaf bölgeyi ziyaret etmiş ve kent hakkında ayrıntılı betimlemeler yayınlamıştır. 1959 ve 1968'de Assos'u ziyaret eden J.M. Cook Assos tarihi ve kalıntılarında detaylı olarak bahsetmektedir. 1960-70 yılları arasında Assos'a yaptığı ziyaretler sonrasında A. Akarca Assos surlarını Yunan kent savunması ile ilgili kitabında yayınlamıştır.

1981 yılında başlatılan kazılarla Ümit Serdaroğlu başkanlığında ve Heidelberg Üniversitesi R. Stupperich'in ekibi tarafından özellikle Batı Kapısı Nekropolisi'nde çalışmalar yürütülmüştür. 2006 yılından beri kazılar Çanakkale Üniversitesi'nden Nurettin Arslan tarafından yapılmaktadır. Akropolis'te, Batı Kapısı Nekropolisi'de,

agorada, Ayazma Kilisesi'nde çalışılmaktadır. Yeni kazılarda kent surları H. Türk'ün doktora tezi olarak ele alınmıştır. Türk ayrıca, 2010 yılından beri kent gelişimi ile ilgili bir çalışma yürütmektedir ve 2011 yılında yeni bir Assos kent planı yayınlanmıştır (**Şekil 7.2**).

Kentte yerleşime ait en erken veriler İÖ 7. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Homeros destanlarında Assos isminin geçmemesine rağmen Satnioeis yakınlarındaki Leleg kenti Pedasos'un yerine kurulmuş olduğunu birçok araştırmacı ileri sürmektedir. Yerleşim alanı içerisinde daha erkene tarihlendirilebilecek bulgu ele geçmemiştir (Polat, 2010).

Strabon, Assos'un Lesbos Adası'ndaki Metymna'dan gelen Aiol kolonistlerce kurulduğunu yazmıştır. Assos ise 18 km. doğusundaki Gargara'yı kurmuştur. Attika-Delos Deniz Birliği ödeme listelerinden İÖ 454-3'ten itibaren birliğe 1 talent vergi ödediği öğrenilmektedir. İÖ 446'ya kadar düzenli ödeme yapan Assos'un ismine bu listelerde İÖ 428-426 arasında ve en son 410'da rastlanır. Ödediği vergiye göre kentin nüfusunun bu tarihlerde 3200 ya da 4000 kişi olduğu önerilmiştir . Pers-Yunan savaşlarıyla ilgili olarak kentin adına antik kaynaklarda rastlanmamaktadır. İÖ 387'de Antalkidas Barışı sonrasında Eubolos Artakserkses'ten bağımsızlığını ilan eder ve Assos ile Atarneus'un yönetimini ele geçirir. Daha sonra Platon'un öğrencisi Atarneuslu Hermias yönetimi alır (Strabon, XIII, I, 57). Hakimiyeti sırasında Aristoteles Assos'ta üç yıl kalmış ve bir okul kurmuştur. İÖ 345'ten Büyük İskender'in geldiği 334'e kadar bölgeye tekrar Persler hakim olur. Plinius (5, 123) kentin Hellenistik dönemde Pergamon'a bağlı olduğunu söylemektedir. Bu dönemde kent limanındaki tahıl ticareti ile ünlenmiştir. Tahılın Assos khorasından değil Troas içlerinden geldiği ve buradan sevk edildiği önerilmektedir (Polat, 2010).

Assos'un 12 km. batısındaki Polymedion ve Gargara'yı içeren bir birlik oluşturduğu önerilmektedir. Bununla beraber kentin khorasının sınırları tam olarak bilinmemektedir. Strabon (XIII, I, 51) Assos ve Gargara'nın Hamaksitos, Neandria, Kebrene ve Antandros'a hakim olduğunu yazmaktadır. Kent Arkaik dönemde batıda Polymedion, kuzeyde Lamponeia, batıda Palaigargara ile çevrilidir (Polat, 2010).

Batı Kapısı Nekropolü'nden ele geçen en erken buluntular İÖ 7. yüzyılın ortasına tarihlenmekte ve bu bağlamda kentin, erken Arkaik dönemde kurulduğuna işaret etmektedir (Türk, 2012).

Türk, 19. yüzyıl Amerikan araştırmalarının yapı belgelerini 2008'de başladığı çalışması ile jeodezik ölçümlerle sağlama ve tamamlama çalışmasını başlatmıştır. Bu çalışmada ilk olarak dış surlar ve akropolis surları ele alınmış ve yeni bir kent planının çizilmesi hedeflenmiştir. Türk, kent surlarının Batı Nekropolü, kentin kuzey kenarı ve doğudaki T8 kapısı çevresindeki kısımlarında birbiri ile ilişkilendirdiği altı yapı evresi tespit etmiştir. Buna göre Türk, Evre I olarak adlandırdığı ve akropolis tepesinin doğusundaki eğimli alan ile akropolis surlarının kimi kısımlarında tespit edebildiği iri çokgen bloklardan inşa edilmiş sur kalıntılarını Klasik dönem öncesine tarihlenmektedir (Türk, 2012). Türk ayrıca akropolis ile doğusundaki söz konusu eğimli alan arasındaki yamaçta tespit ettiği kimi işlenmiş taşları göstererek bu iki alanı da birbirinden ayıran bir duvar önermektedir. Evre II olarak tanımladığı ve literatürde 'Lesbos İşi' olarak bilinen çokgen duvarlar için İÖ 4. yüzyılın ortasına tarihlendirilen, Lamponia akropolisinin doğu kenarındaki sur kalıntısını göstererek bir 'terminus ante quem' önermektedir.

Frederiksen, sur ile çevrelenmiş akropolisin batı kısmında Klasik-Hellenistik dönem surunun hemen arkasında, daha erken bir döneme işaret eden çokgen örgülü bir sur kalıntısından söz etmekte ve kalıntının yaklaşık 1 hektarlık bir alanı çevrelediğini önermektedir (Frederiksen, 2011). Lang, bu duvar kalıntısını blokların işlenişi ve duvarın inşa tekniği açısından, keramik malzeme yardımıyla Arkaik döneme tarihlendirilen Beşik Tepe (Achilleion?) sur kalıntısına benzeterek aynı döneme yerleştirmektedir.

Akarca (1972) Assos'un dört sur halkası ile çevrili olduğunu yazmıştır. Surlardaki çokgen kısımları, Neandria surları ile analogi yoluyla İÖ 6.-5. yüzyıllara tarihlendirmiştir. Diğer evreler içinse İÖ 4.-3. yüzyılları önermektedir. Wokalek (1973) kent surlarını İÖ 4.-3. yüzyıla yerleştirmektedir. MacNicoll Hellenistik dönemi önermektedir. Kent kapılarının kemerleri için İÖ 400-365 yılları önerilmektedir. Arkaik dönemden itibaren surlarla çevrelenmiş kent, sonraki dönemlerde genişletilirken çok evreli bir yapıya kavuşmuş olmalıdır (Polat, 2010).

Athena Tapınağı akropolis tepesinin en yüksek yerinde yer alır ve Assos'ta ilk yerleşim nüvesinin burada olduğu düşünülmektedir (Westcoast, 2012).

6 x 13 sütunlu Athena Tapınağı peripteros planlıdır ve stylobat ölçüleri 14, 03 m. x 30, 31 m.'dir. Yapı malzemesi, planı ve mimari süsleme açısından kendine özgü bir

yapıdır. Arkaik dönemde Anadolu'da inşa edildiği bilinen Dor düzenindeki tek tapınak yapısıdır. Andezitten inşa edilmiş Dor düzenindeki yapının İyon etkili bir frizi vardır. Söz konusu friz triglyph-metop sırasının altında, yani arşitravda yer alır. Yapı ana kayaya oyulmuş iki basamaklı bir krepis üzerindedir ve İÖ 540-520 arasına tarihlendirilmektedir.

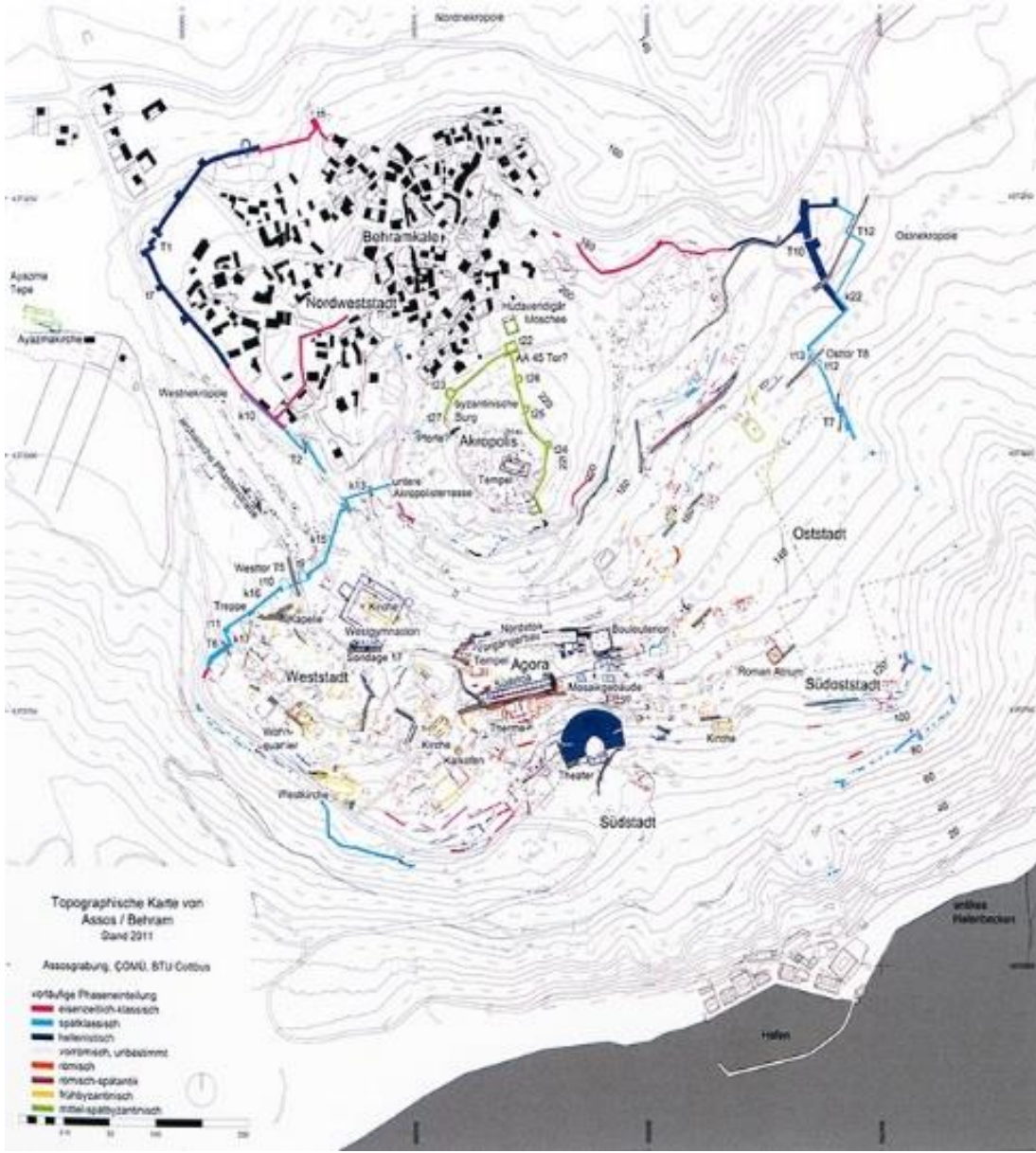
Batı Kapısı Nekropolünde yapılan kazılarla en erken İÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen arkaik mezarlar açığa çıkarılmıştır. Aynı bölgede daha önce Roma dönemine tarihlendirilen taş döşeli sokağın en geç Geç Arkaik döneme ait olduğu kabul edilmektedir. Batı Kapısı Nekropolü Arkaik dönemden Roma dönemine kadar kesintisiz kullanım görmüştür. 1990-95 yılları arasında Stupperich tarafından çok sayıda mezar açığa çıkarılmıştır. Arkaik dönemde yakma ve gömme bir arada görülür. Küllerin açılan bir çukura konulduğu basit yakma mezarlar ve urneler içine konulduğu iki tip yakma mezar söz konusudur. Mezarlık alanı içinde ayrıca bir yakma alanı tespit edilmiştir. Gömü mezarlar ise basit toprağa gömü, taş sandık mezar, amfora ve pithos gömü, kireç taşından ve andezitten lahitlere gömü şeklindedir. Mezar alanı, mezarlar arasında paralel boşluklarla düzenlenmiştir (Utili, 1999).

Batı nekropolden ele geçen ve İÖ 7. yüzyılın ortasına tarihlendirilen en erken buluntuya dayandırılarak kentin kuruluşunun erken Arkaik dönemde gerçekleşmiş olduğu önerilmektedir (Utili 1999). Tüm Arkaik mezarlar Hellenistik surların dışında bulunmuştur. Bununla beraber kent alanı içinde yer alan mezarların sonraki dönem faaliyeti ile tahrip olduğu da düşünülebilir.

Assos İÖ 7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kesintisiz yerleşim görmüştür. Tunç Çağı'na ait buluntuların çok yetersiz olması Assos'un Lesbos'taki ana kenti Metymna'dan gelen Aiol kolonistlerce Arkaik dönemde kurulduğu söylemini desteklemektedir. Assos'tan ele geçen İÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen Aiol lehçesinde yazılmış yazıtlar söz konusudur. Homeros'ta söz edilen Pedasos'un Assos ile özdeşleştirilmesi arkeolojik veriye göre mümkün değildir (Polat, 2010).

Nekropolden ele geçen ithal keramik buluntunun yoğunluğundan Arkaik dönem yerleşiminin etkinliği anlaşılmaktadır. Kent akropolis tepesine inşa edilen kendine özgü tapınakla daha Arkaik dönemde bir prestij yapısına sahiptir. Tapınakta, İÖ 6. yüzyıl için bölgedeki Neandria, Troia ve Palaigargara'dan bilinen Aiol tipi sütun

başlıklarının yerine Dor düzeninde başlıklar kullanılması Assos'ta Atina etkisinin erken başladığı yönünde yorumlanmaktadır.

Şekil 7.2 : Assos kent planı (Arslan-Rheidt, 2013, Resim 2).

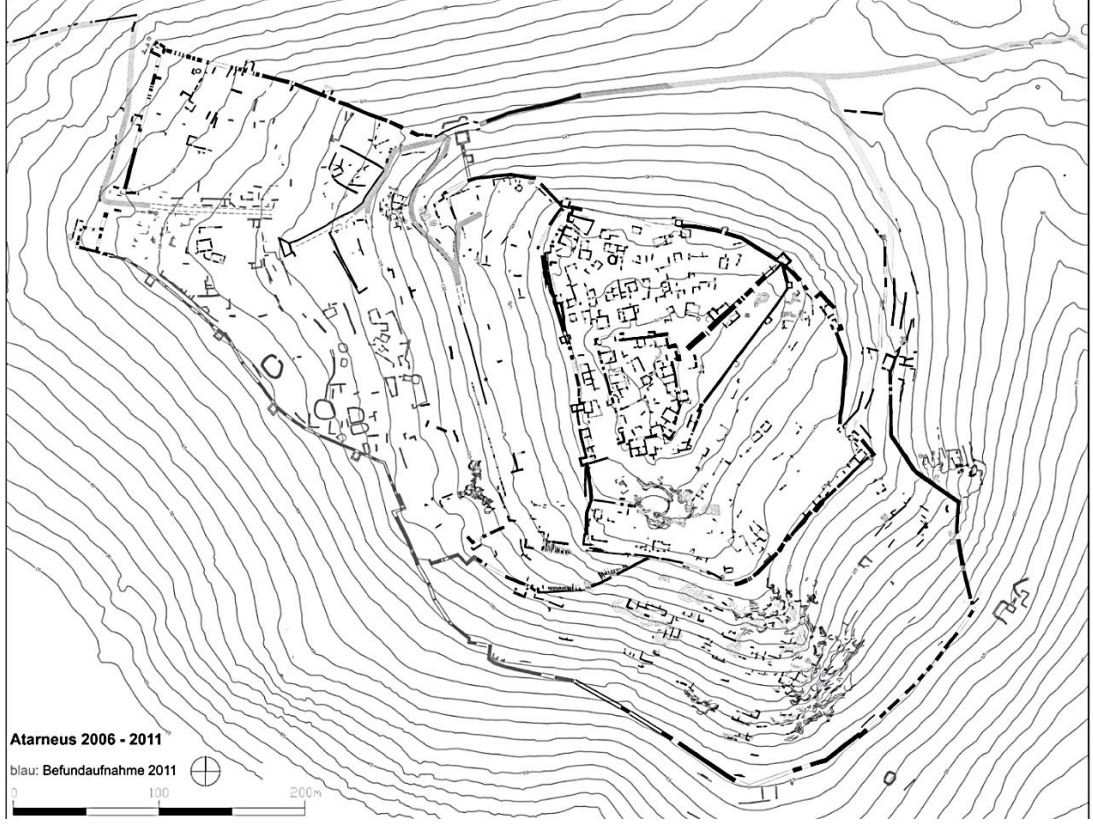
7.2 Atarneus

Atarneus Bergama'nın batısında, antik Kaikos Ovası'nın kuzey ucunda, Aiolis'te yer alan bir İyon yerleşmesidir. Yaklaşık 170 m. yükseklikteki bir tepe üzerinde kurulmuştur (Şekil 7.3).

Antik kaynaklarda Lydia ve Mysia sınırında bulunduğu bildirilmektedir. Strabon (XIII, I, 51, 67), "Pitane'de kıyıda, Elaiussa adası hizasında Pitane'nin altındaki

Atarneus diye bir yer vardır” demektedir. Bu anlatımdan Atarneus’un antikçağda bir kıyı kenti olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 7.3 : Atarneus kent planı (<http://www.poliskultur.de>)

Atarneus’tan ele geçen keramik malzemeye göre Demir Çağı boyunca akropolde bir yerleşim olduğu önerilmektedir. Arkaik döneme ait Attika keramikleri bu dönemde de bir yerleşim olduğuna işaret etmektedir (Pirson, 2008). Kent İÖ 6.-5. yüzyıllarda önemli bir büyüklüğe ulaşmıştır (Pirson ve Zimmermann, 2014).

Atarneus’un en parlak dönemi İÖ 4. yüzyıla, Tiran Hermias’ın yönetim yıllarına tarihlendirilir (Pirson, 2007). Kentin İÖ 1. yüzyılda terkedildiği bilinmektedir. Bunun birkaç sebebi olduğu düşünülmektedir. Antik kaynaklarda Pausanias bir sıtma salgınından söz etmektedir. Bir diğer görüşe göre ise asıl neden Pergamon Krallığı’nın bölgeyi tamamen kontrolü altına almasıdır. (Pirson, 2009). Yapılan keramik taramalar doğrultusunda, bu çöküşün, -kesin olarak kanıtlanmamakla birlikte- büyük olasılıkla I. Mithradates Savaşı ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Pirson, 2011).

Kentle ilgili ilk kazı çalışmaları 19. yüzyılda Pergamon çalışmaları kapsamında yapılmıştır. Öncelikli olarak Hellenistik dönemden kalan, toprak üstünde görünen

kalıntılara ağırlık verilmiştir. Bunların arasında akropolün en üst terasında yer alan saray, kentin kapılarından biri ve sur duvarlarının bir kısmı bulunmaktadır.

Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından, 2006 yılında “Pergamon Kırsalı” projesi başlatılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Pergamon kent merkezinin çevresinde bulunan diğer şehir devletleriyle olan ilişkisi anlamak, Pergamon kentinin, kültürel ve ekonomik gelişimi ile ticari ilişkilerini, çevre kentlerle bir bütün olarak ele almaktır. Bu kapsamda ele alınan kentlerden biri de Atarneus’tur.

Kentin dışında bulunan batı ve doğu nekropolleri dikkat çekici olmalarının yanında kaçak kazı ve define arayışı sebebiyle oldukça zarar görmüştür (Pirson, 2007). Batı nekropolünde iki farklı gömü tipi bulunmuştur. Bunlardan ilki açık kayalara oyulan sanduka mezarlar, diğeri ise 70 m. x 170 m. boyutlarında, zemine kazılmış ve taş levhalarla kaplanmış dikdörtgen çukurlardır. Bu çukurlar, taşlardan bir halka ile çevrelenmiştir. Bu mezarlardan çoğunun çapı 3-5 m. arası değişmektedir. Ancak nekropolün güneybatısında, çapı 16 metreye ulaşan büyük bir tümülüs de bulunmaktadır (Pirson, 2009). Tipolojik açıdan Pitane ve Larisa (Buruncuk) nekropollerine benzeyen Atarneus nekropolü İÖ 6. yüzyıla tarihlenmiştir (Pirson, 2009).

Sur duvarları Klasik ve Hellenistik devirlerde değiştirilmiş ve genişletilmiştir. Atarneus’un bu büyüklüğe en geç Klasik dönemde ulaştığı düşünülmektedir. Pers savaşları sırasında Atarneus’un da adı geçmektedir, bu sebeple kentin Arkaik döneme ait sur duvarlarının da olduğu kabul edilmektedir ancak bunların niteliğine dair bir bilgi henüz yoktur (Pirson, 2007).

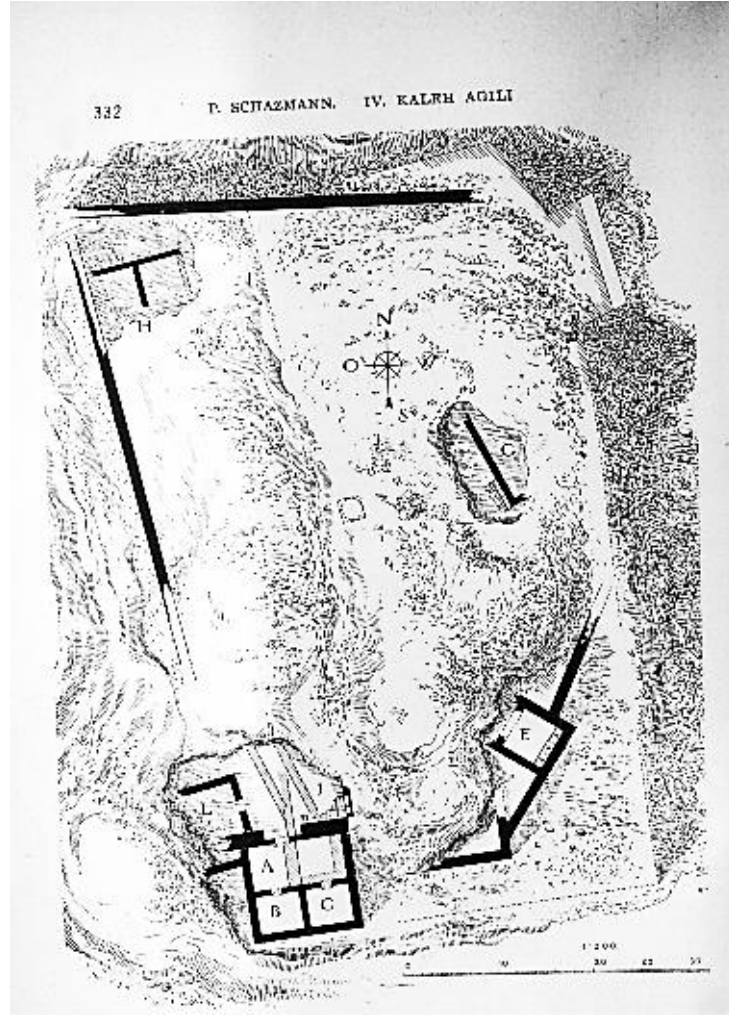
Yerleşim tepesinin Klasik dönemde 2,80 m. kalınlığında olan, tüm tepeyi çevreleyen ve en az iki ana giriş kapısına sahip olan anıtsal bir sur ile korunduğu belirlenmiştir. Dikdörtgen bloklarla pseudo-isodom düzeninde inşa edilmiştir ve yüksekliği bazı kesimlerde 6 m.’ye kadar korunmuştur. Surun çevrelediği alanın yaklaşık 24 hektar olduğu belirtilmektedir (Pirson, 2008).

Hellenistik sur duvarları, İÖ. 3.yüzyıla tarihlenmektedir (Pirson, 2008). Bu duvarlar Klasik sur duvarlarının bir üst kotuna inşa edilmiştir ve yukarıdaki Klasik döneme ait sarayın bulunduğu yerleşim alanını çevrelemektedir. Ayrıca bu kısımda inşa edilmiş olan duvarlar ve Hellenistik döneme ait çeşitli teraslar, yerleşim alanını ayrı

bölgelere bölmüştür (Pirson, 2007). Hellenistik dönemde kentin yeniden şekillendiği gözlenmiştir. Kent kapılarının yeniden düzenlendiği ifade edilmiştir.

Yerleşimin kuzeyindeki bir terasta, dini bir yapıya ait kalıntılar bulunmuştur. Buranın kentin önemli bir kutsal alanı olduğu düşünülmektedir (Pirson, 2007). Tapınak, yazıtlara dayanılarak, İÖ 4. yüzyıla tarihlenmiştir ve kent kurucusunun (Atarneus'un) adını taşıdığı düşünülmektedir (Pirson, 2008).

Geç Klasik döneme tarihlenen saray, yerleşim tepesinin en yüksek yerinde bulunmaktadır. Diğer Hellenistik dönem saraylarının gelişimi bakımından önemli kabul edilmektedir (Pirson, 2007). Saray, peristilli bir avlu ve etrafında odaların bulunduğu bir komplekstir (**Şekil 7.4-5**). Geç Klasik ve Erken Helenistik döneme ait farklı yapı evreleri bulunan sarayın, Bergama saray mimarisi ile de benzerlikler gösterdiği vurgulanmaktadır (Pirson, 2008).

Şekil 7.4 : Akropoldeki sarayın çizimi (Schazmann, 1912, Resim 16).

Şekil 7.5 : Kazılarından sonra sarayın fotoğrafı (DAI fotoğraf arşivi).

7.3 Kyme

Bir Aiolis kenti olan Kyme’de yerleşim bir vadi ile birbirinden ayrılan iki tepe üzerinde kuruludur. Kuzey sınırını Ksanthos Çayı oluşturur. Çayın kuzey kıyısında bir Arkaik dönem nekropolü bulunur. Bir diğer Arkaik dönem nekropolü güney tepenin güneyinde yer alır (**Şekil 7.6-7**).

Kuzey ve güney tepeler arasında, Arkaik döneme tarihli tabakalar söz konusudur. Erken Yunan ve Arkaik dönem buluntularına tüm yerleşim alanında rastlanmakla beraber, güney tepedeki yoğunluk, erken dönem Kyme’sinin yerini işaret ediyor olmalıdır.

Klasik ve Roma dönemleri buluntularının yanında, güney tepenin batı kenarında, 8 m. uzunluğunda, kalıntı durumunda 2,5 m. yüksekliğinde çokgen örgülü bir duvar ortaya çıkmıştır. Duvar, Larisa’nın (Buruncuk) Geç Arkaik suruna ait Kule 1 ile stilistik karşılaştırma yolu ile aynı döneme tarihlenmektedir (Lang, 1996).

Antik kaynaklardaki anlatıma göre Kyme’nin en geç İÖ 6. yüzyılda surla çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hellenistik dönem surlarının altında Arkaik dönem surlarına da rastlanmıştır. Antik limanın açığındaki dalgakıran J. Schaefer (1962) tarafından İÖ 6.-5. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Kyme’nin Aiolis’in merkez kenti olma konumuna uygun biçimde çok yaygın bir çevre alanı olduğu anlaşılmaktadır.

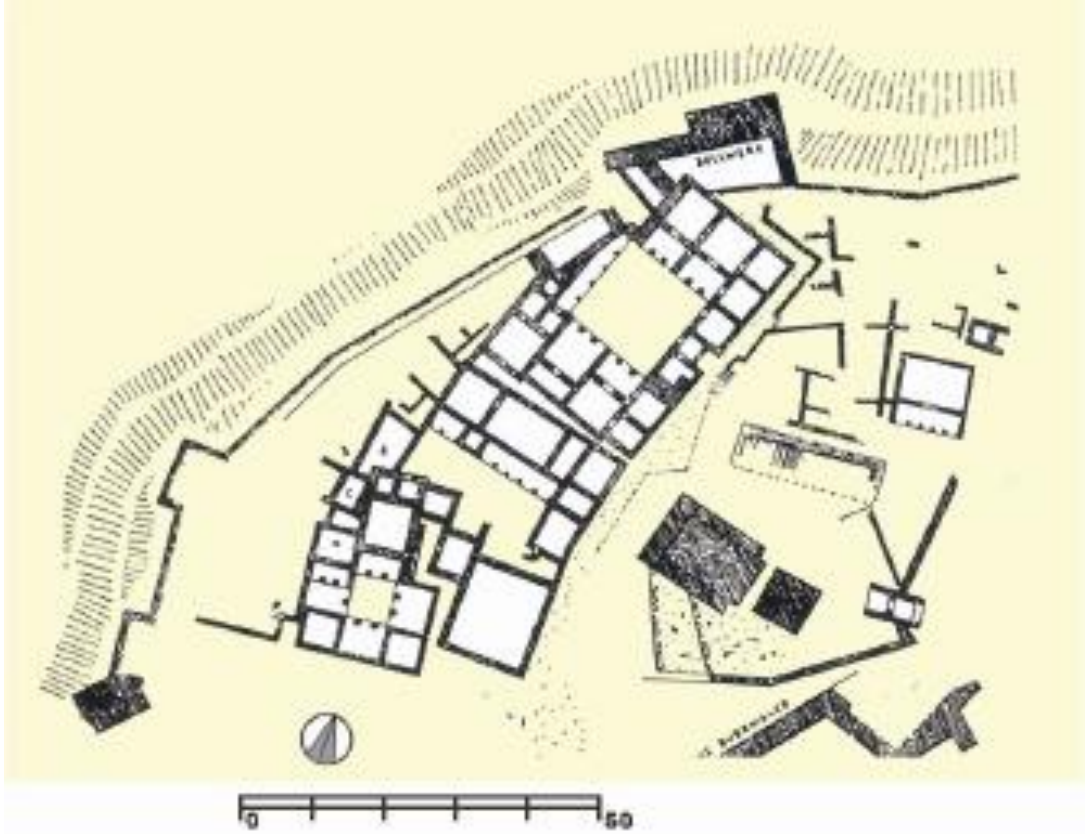
araştırmalarda köyün adıyla birlikte anılmaktadır. Buruncuk köyünün yeri 20. yüzyılda terk edilmiş, köy uzantının kuzey-kuzeybatı alanına taşınmıştır. Larisa'nın adı tartışmalıdır. Başka öneriler olsa da araştırmalarda bu yerleşmiş biçimiyle geçmektedir.

Alandaki ilk kazı 1902 yılında gerçekleşmiştir. İsveç ve Alman arkeolog ve mimarlardan oluşan ekip akropol alanının kazısına ağırlık vermiştir. Daha sonra 1932-34 yılları arasında da kazılar yapılmış ve Larisa'daki arazi çalışmaları 1934 yılında öngörüldüğü biçimde tamamlanamadan sona ermiştir. Elde edilen bulgular "Larisa am Hermos" ana başlığını taşıyan üç yayımla tanıtılmıştır. Birinci cilt mimariye, ikinci cilt pişmiş toprak mimari elemanlara ve üçüncü cilt de küçük buluntulara ayrılmıştır.

20. yüzyıl kazıları ile akropolün çok büyük bir bölümü ortaya çıkarılmıştır (**Şekil 7.8**). Bu alanda iki tapınak, üstüste inşa edilme evreleri bulunan iki saray, bir megaron, bir stoa ve işlevi açıklık kazanmayan başka yapılar kazılmıştır. Akropolü saran surlar da kazı ile gün ışığına çıkarılmıştır. En erken mimari kalıntı Tunç Çağı'na tarihlenmektedir. Erken Yunan yerleşim dönemini ise İÖ 7. yüzyıla tarihlenen ve akropol surlarının bir parçası olan duvar temsil etmektedir. Akropol surları ile megaron bir tirana yakıştırılan ve 500 yılı civarına tarihlenen bir inşaat etkinliğidir. Ana tapınak yapısı bu dönemden önce inşa edilmiş, ancak daha sonraki evrelerde de ele alınmıştır. Akropol alanı İÖ 4. yüzyıla birlikte önemli bir dönüşüm geçirmiş, sur hattı genişletilmiş ve "Yeni Saray" inşa edilmiştir. 20. yüzyıl kazıları çerçevesinde 4. yüzyıl akropol ve kent surlarının da küçük bir kısmı ortaya çıkarılmış, ayrıca 1902'deki sondajlarla akropolün hemen güneyinde yerleşim alanının başladığı tespit edilmiştir. Nekropolde de çoğunluğu İÖ 6. yüzyıla tarihlenebilen dairesel planlı tümülüs tipinde mezar yapıları belirlenmiştir (Boehlau ve Schefold 1940). Yaklaşık 1.5 km. kuzeydoğuda yer alan kale ile bunun doğusunda gelişmiş küçük yerleşme de 20. yüzyılda tespit edilmiş, yalnız kalenin ayrıntılı bir krokisi çıkarılabilmemiş, yerleşmeye eğilme olanağı bulunamamıştır (Boehlau ve Schefold 1940).

2010 yılında İTÜ ekibi mimari ağırlıklı bir yüzey araştırması başlatmıştır (Saner 2012). Alandaki çalışmalar 2015 yılı itibariyle sürmektedir. Akropol alanında kazılmış, ancak taş planı ile belgelenememiş olan megaron ve "Eski Saray" yapıları öncelikle ele alınmıştır. Geç Arkaik döneme ait akropol suru da odak çalışma

alanlarından biridir. Yerleşimin özellikle güneye doğru gelişen bölümü, sondajlarda bulunan ve yeni tespit edilen duvar parçalarının biraraya getirilmesiyle incelenmektedir. Bu alanda bir ızgara plan uygulaması söz konusudur. Akropol suruna

Şekil 7.8 : Larisa Akropolü (Boehlau-Schefold, 1940, s. 39).

yakın sondajda bulunan bir mimari ögenin tarihlenmesiyle bu yerleşimin en azından İÖ 5. yüzyılda mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Nekropol alanında 20. yüzyılda tespit edilen 100'den fazla mezar yapısına yaklaşık 20-30 mezarlık bir bölüm daha eklenmiştir. Kuzeydoğudaki kale alanında da çalışmalar sürmektedir. “Larisa Doğu” olarak adlandırılan bu alanda teraslar halinde düzenlenmiş bir yerleşim söz konusudur. Yerleşim dokusunu 1-2 birimlik küçük konutlar belirlemektedir. Yerleşim surla sarılı değildir, hemen batısındaki kale ile korunmaktadır. Kalenin mimari özellikleri ve duvar örgüsü, “Larisa Batı” olarak adlandırılan akropol ve şehir alanındaki geç Arkaik surlarla benzerlik göstermektedir (Saner ve Sağ 2012) (**Şekil 7.9-10**). İnşaatın aynı dönemde gerçekleştiği düşünülmektedir. 2010'da başlayan çalışmalar içinde Larisa Doğu'nun yakınında, Gediz Ovası düzeyinde bulunan

yükselti (Koca Tepe) üzerinde de anıtsal bir yapının kalıntıları belgelenmiştir. Bu yapıyı daha önce ziyaret eden araştırmacılar “çiftlik evi” işlevi yakıştırmaktadır.

Şekil 7.9 : Larisa Doğu, geç arkaik kale, doğu duvarından detay (LYAA).

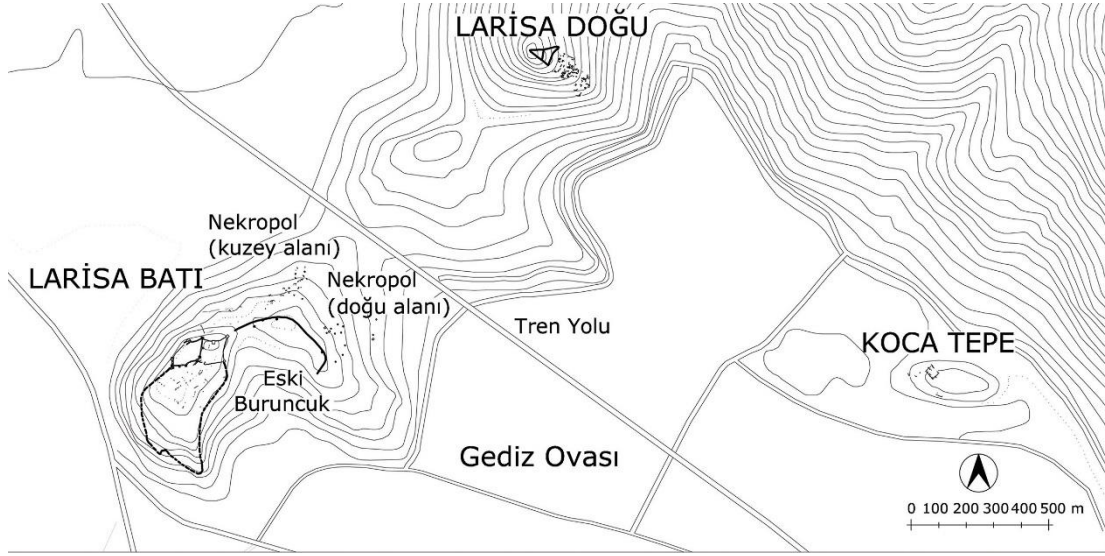

Şekil 7.10 : Larisa Batı, geç arkaik kule I (LYAA).

Özetle Larisa, akropol ve şehir alanından oluşan bir batı bölgesi (Larisa Batı), bunun kuzey-kuzeydoğusunda uzanan Arkaik esaslı geniş bir nekropol; Larisa

Doğu'daki kale ve konut alanı ile Koca Tepe üzerinde yer alan büyük yapının ve komşu yapıların belirlediği bir yerleşim yayılımı göstermektedir (Şekil 7.11) (Saner, 2015).

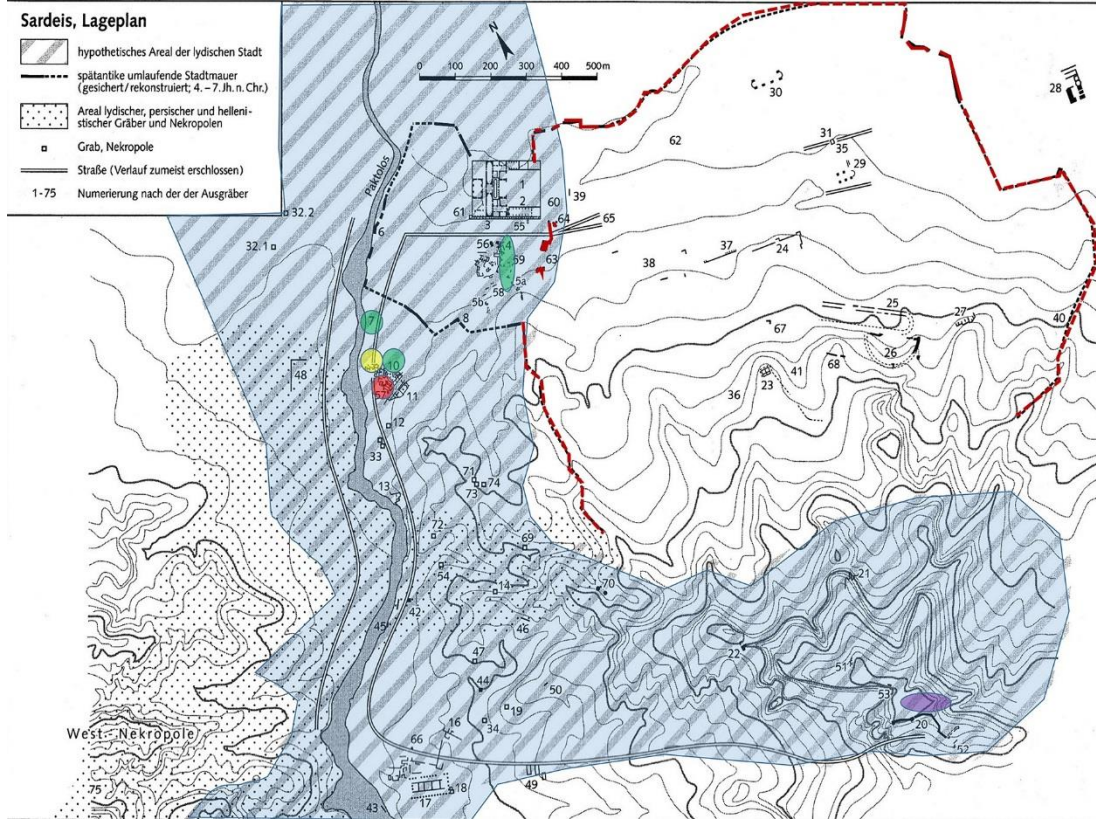
Şekil 7.11 : Larisa kent planı (Saner, 2015, s. 42).

7.5 Sardeis

İÖ 12. yüzyıl başında Hitit merkezine bağlı devletlerinin çöküşü ile Batı Anadolu'da Mikenlerin Sardeis'te yerleşmeleri birbiriyle ilişkili görülmektedir. İÖ 13. yüzyıla tarihlendirilen Batı Anadolu-Miken karakterinde keramik buluntu ve İÖ 12.-10. yüzyıllara tarihlendirilen ithal ve yerel taklit Miken, Submiken, Protogeometrik keramik buluntular birbirini takip etmektedir.

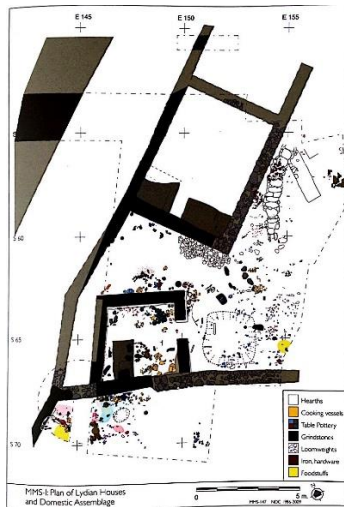
Lydia'nın başkenti olan Sardeis İÖ 680-547 arasında Mermnadai hanedanın ikametgahıdır. "Lydian Trench"ten ele geçen buluntular, Gyges döneminde, İÖ 7. yüzyılda gerçekleşen Kimmerler tahribini göstermektedir. Gyges'in oğlu Ardys zamanında ise kent, Trerler ve Likler tarafından akropolis hariç olmak üzere ele geçirilmiştir (Kaltschek, 2001).

Lydia dönemi kenti (Şekil 7.12), Paktolos Nehri'nin doğu kıyısından başlayan konut ve işlik mahalleleri (Şekil 7.13-14) ile güneyde daha geç dönem Artemis Tapınağı'na, kuzeyde antik ve modern dönem karayoluna uzanır. Burada "Bronzlar Evi" yakınında, çevresi surlu, bir agora çevresine konumlanmış işlik ve dükkanlar bölgesi bulunur (Kaltschek, 2001).

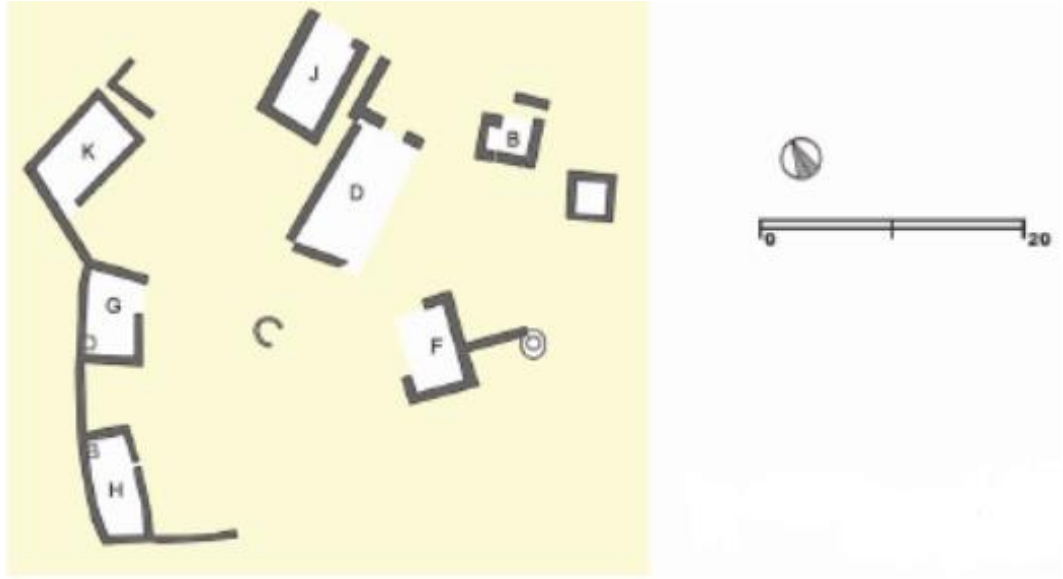
Şekil 7.12 : Sardeis kent planı (Greenewalt, 2006, Resim 1).

Daha güneyde “Paktolos Kuzey” alanında, altın cürüflarının ortaya çıkarıldığı altın işlikleri bulunur. Burada ayrıca koruyucu tanrıça Kybele’ye adanmış, İÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen kabartmalı bir sunak da yer alır. Bu İÖ 6. yüzyıl kent alanında olasılıkla küçük kutsal alanlar ve çok renkli ve figürlü friz parçalarının ele geçtiği diğer “iyi donanımlı binalar” bulunur. Burada ayrıca bir bahçe etrafında var olduğu öne sürülen bir “genelev” binasından söz edilmektedir (Kaltschek, 2001).

Şekil 7.13 : MMS Bölgesinde konutlar, (Cahill, 2010, Resim 23).

Şekil 7.14 : Sardis İÖ 6. yüzyıl konut alanları.

Lydia dönemi kent surlarından, bugünkü karayolunun güneyinde, tahkim edilmiş büyük bir kapı yapısı bulunmaktadır (**Şekil 7.15**). Kerpiç malzemeden inşa edilmiş kapı İÖ 7. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilmektedir. Pers istilasında tahrip edilen yapı daha sonra taştan yeniden inşa edilmiştir (Mitchell, 1999).

Şekil 7.15 : Lidya dönemi sur kapısı (Cahill, 2010).

Sardeis, İÖ 547’de, akropolü ile birlikte Pers kralı Kyros tarafından ele geçirilmiştir. Akropoliste, keramik buluntuya göre en geç İÖ 7. binyıldan itibaren yerleşilmiştir. Kroisos’un sarayı güneyde, dağ tarafında ayrıca tahkim edilmiş alanda olmalıdır. Ancak Vitruvius ile Plinius’un bahsettiği ve Roma döneminde görülebilen, *gerousia* işlevi verilmiş Kroisos’un sarayı henüz tespit edilememiştir (Kaltschek, 2001.).

Sardeis’in taş ve kerpiç tuğladan, pişmiş toprak bezemeleri ve sazdan çatıları olan evleri İÖ 499 İyon Ayaklanması sırasında İyonlarca yağmalanır ve yakılır. Akropolisin batısında bir Pers soylusuna ait, “Basamaklı Piramit” olarak adlandırılan mezar yer alır.

Argistis, Sabazios ve Ma gibi Anadolulu yerel tanrılar yanında Hellen ve Pers tanrıları da Sardeis’te kabul görmüştür. Paktolos’un batısındaki nekropol alanları kısmen boyalı lahitler ve steller içeren yüzlerce mezar barındırır (Kaltschek, 2001).

İÖ 6. yüzyıl ve Geç Roma surları tarafından çevrelenen, akropolisin kuzey yamacı altında kentin çekirdeği tespit edilmiştir. Surların aynı hattı takip ediyor olması Pers, Hellenistik ve Roma dönemlerinde kent çekirdeğinin özgün konumunu koruduğunu göstermektedir.

Arkaik dönemden, İÖ 7. - 6. yüzyıllara tarihlendirilen ev kalıntıları, İÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen kent surları ve buna paralel yapay bir yamaç, İÖ 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen metal atölyeleri ve İÖ 540’a tarihlendirilen Pers tahrip tabakası tespit edilmiştir.

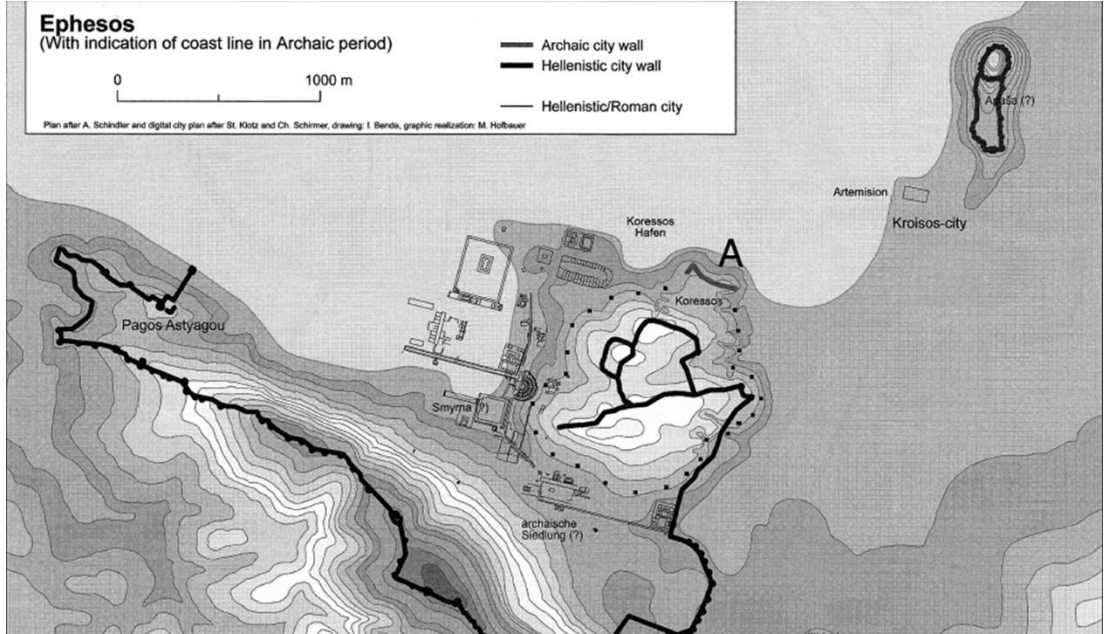
Nekropol alanında İÖ 7. yüzyıl ya da daha öncesine ait mezarlar tespit edilememiştir. Lidya ve Pers dönemlerinden, yönetsel ve dinsel büyük boyutlu yapılar ve anıtsal mezarlar, surlar ve teraslamalar dışında anıtsal mimari tespit edilememiştir. Antik metinlerde bahsedilen birçok yapı da (İÖ 5. yüzyılda İyon Ayaklanması’nda tahrip edilmiş Arkaik Kybele Tapınağı da dahil olmak üzere) henüz bulunamamıştır (Greenewalt, 2006).

7.6 Ephesos

Panayır (Pion) Dağı’nın kuzey yamacında kısmi bir sur kalıntısı bulunmaktadır. Bu kalıntının, -tepeyi çevrelediği düşünüldüğünde- 16 hektarlık bir alanı sardığı hesaplanmıştır. Keil, burayı yerleşmeden ziyade bir sığınma yeri olarak tanımlamıştır. Sur çokgen teknikte işlenmiş bloklardan inşa edilmiştir. Keramik

malzemeye göre İÖ 500'lere tarihlendirilir (Keil; yayımlanmamış ve kaybolmuş malzeme). McNicolls erken 1. bini önerirken, Özyiğit Ephesos'ta erken savunma duvarı kalıntılarının varlığını kabul etmemektedir. Herodotos'taki anlatıma göre Ephesos en geç İÖ 6. yüzyılın ilk yarısında sur ile çevrilidir (Frederiksen, 2011).

Arkaik Dönem kenti ancak kısmen tespit edilebilmiştir (Şekil 7.16). Son araştırmalarda bu tepedeki söz konusu sur kalıntısının güneyinde konut kalıntlarına rastlanmıştır, yalnız bunların Arkaik döneme tarihlendirilmesi kesin olarak yapılamamıştır. Frederiksen, alanın 16 hektar olarak hesaplanmasından dolayı buranın bir sığınma yeri olabileceğine ihtimal vermekle birlikte, Arkaik dönem Ephesos yerleşiminin en azından bir kısmının bu tepe üzerinde olabileceğini de vurgulamaktadır. Söz konusu sur kalıntısının alandaki birincil tepe üzerinde yer almasını, Ephesos'un Arkaik dönem yerleşimi çekirdeğinin bu alanda olduğuna bir işaret olarak yorumlamaktadır (Şekil 7.17). Tepenin eteklerinde ise sur dışı yerleşime ait olabilecek İÖ 8.-7. yüzyıllara ait yerleşim kalıntıları bulunmuştur (Frederiksen 2011).

Şekil 7.16 : Ephesos Arkaik dönem yerleşimi (Scherrer, 2001).

Arkaik dönem Ephesos'undan Artemision, tören yolu ve nekropoller iyi bilinmekle beraber, önemli bir tartışma konusu olmasına rağmen Arkaik kent arkeolojik veriler yardımıyla somutlaşmamıştır. Tetragonos Agorası (Roma dönemine tarihlendirilen Devlet Agorası) altında Arkaik döneme tarihlendirilen

bir cadde ve Geç Geometrik-Geç Arkaik döneme tarihlendirilen ev kalıntıları ve mezarlar bulunmuştur (Şekil 7.18).

Şekil 7.17 : Panayır Dağ, Arkaik-Klasik dönem yerleşim alanı (ÖAI).

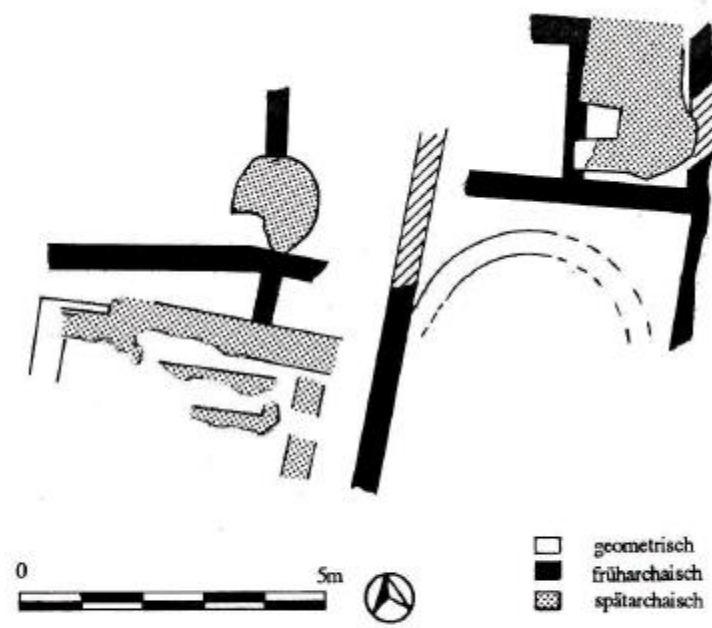
Konumlandırılışı ve yapım tekniği açısından Smyrna ile karşılaştırılabilecek tek odalı evler söz konusudur. Geç Geometrik döneme tarihlendirilen oval planlı evler de bulunmaktadır. Alanda Arkaik dönemde doldurulmuş bir kuyu tespit edilmiştir. Arkaik-Klasik yerleşimin akropolisi için Panayırdağ'ın kuzeybatısı önerilmektedir.

İÖ 7. yüzyıldaki Kimmer saldırısına ait bir tabaka tespit edilmiştir. Artemis kutsal alanındaki en erken mimari yapı İÖ 8. yüzyıla ait bir duvar kalıntısıdır. İÖ 645'te Kimmerler tarafından tahrip edilen en erken A evresinde kült heykeli ve sunak için iki platform söz konusudur. B evresinde iki platform birleştirilmiştir. Tiran Pythagoras dönemine tarihlendirilen C evresinde (630-25) ise ilk tapınağın inşasına başlanmış ve alan bir temenos duvarı ile çevrilmiştir. Bu evrede tapınak inşaatı bitmemiş, ancak Kroisos zamanında tamamlanmıştır. Tapınak ve Klasik dönem sunağı arasında kuzey-güney yönünde uzanan, Demeter'e atfedilen bir yapı, Hekatompedos bulunmaktadır. Arkaik döneme tarihlendirilen Meter Theon ve Apollon alanları da bu bölgede tespit edilmiştir (Bammer, 1984).

Antik kaynaklarda, bir liman yerleşmesi olan Koressos ve "şehrin arkasındaki" Smyrna adlı yerleşimden bahsedilmektedir. Panormos Limanı ise tespit edilememektedir. Smyrna yerleşmesi Lysimakhos dönemi agorasının (Ticaret

Agorası) altında tespit edilmiştir. Burada İÖ 8. ve 7. yüzyıllara tarihlendirilen konutlar söz konusudur.

Arkaik-Klasik döneme tarihlendirilen nekropol alanları Tetragonos Agorası ile Lysimakhos Agorası arasına yayılmaktadır. Ayrıca Ayasuluk Tepesi'nin batısında kuzey-güney yönünde tepeye paralel uzanan bir mezarlık alanı tespit edilmiştir.

Şekil 7.18 : Devlet agorasında arkaik dönem konutları (Lang, 1996, Resim 67).

7.7 Samos

Ege Denizi'nin güneydoğusunda, Anadolu kıyılarından yaklaşık 2 km. açta yer alan 476 km² büyüklüğündeki Samos Adası'nın prehistorik dönemde Anadolu ile kara bağlantısı vardır. Ada, en yüksek noktası Kerketeus (1440 m.) olan doğu-batı doğrultulu Ampelos sıradağları ile bölünmektedir. Adanın kuzey kıyılarının dik ve kayalık olmasına karşın güney kısmı elverişli koylar ve ovalar barındırmaktadır. Samos antikçağda özellikle verimli ve ormanlık olmasından dolayı Dryussa ve Kypraisa (Meşe veya Sedir) Adası adlarıyla da anılmıştır. Strabon Samos isminin Yunan öncesi olduğunu ve "yükseklik" anlamına geldiğini bildirmektedir. Adanın güneydoğusunda bulunan antik Samos kenti bugünkü ismi Pythagorion olan merkez yerleşimin yakınındadır (Shipley, 1987).

Adanın ilk yerleşimcilerinin İÖ 4. binde Anadolu'dan geldikleri öne sürülmektedir. Neolitik dönem ve Miken yerleşimleri Pythagorion yakınındaki Kastro üzerinde bulunur. İÖ 1. bin başında İyonlar adaya yerleşmiş ve Samos, İyon Birliği'nin on iki kentinden biri olmuştur. İÖ 8. yüzyılda Samos bir deniz ticareti liman kentine dönüşmüş ve Yunan Kolonizasyonu'nda yer almıştır. Antik kaynaklar Samosluların denizcilikteki öncü karakterini ve gelişkin liman yapılarından bahsetmektedir. İÖ 700 yılı dolaylarında Samos, Anadolu anakarasındaki Melie'nin bölünmesiyle burada toprak ve nüfuz sahibi olmuştur. Adada yer alan Hera kutsal alanı antikçağda Ege'nin en önemli kutsal alanlarından biridir (**Şekil 7.19**).

Kentin politik, ekonomik ve kültürel açıdan en parlak dönemi tiran Polykrates dönemidir. Aristokrat toprak sahiplerinin yönetiminden ve bir karışıklık döneminden sonra, yaklaşık İÖ 532 yılında Polykrates, Samos'ta tiran olmuştur. Ege Denizi'nde çok sayıda ada ve anakarada kimi yerleşimler bu dönemde Samos'un kontrolü altına girmiştir. Polykrates döneminin önemli yapı faaliyetleri arasında 1036 m. uzunluğundaki Eupalinos suyolu ve 300 m. uzunluğunda bir dalgakıranı olan rıhtım bulunur.

İÖ 525'te Polykrates'in ölümünden sonra Pers hakimiyetine giren Samos, önce Pers tarafında olsa da İÖ. 478'deki Pers Savaşları'nda Attika-Delos Deniz Birliği'nde yer almıştır (Shibley, 1987).

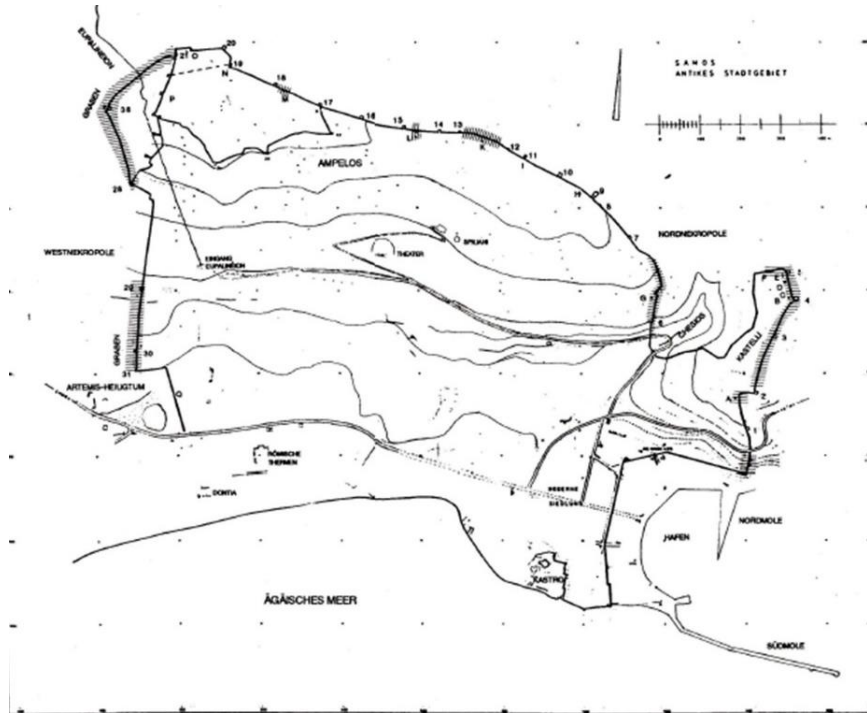
Kent tepe ve kıyı kenarında düzlük alanda konumlanmıştır. Arkeolojik kalıntılar arasında en büyük ilgi Hera Tapınağı üzerindedir. Kutsal alan, kent merkezinden yaklaşık 4 km. uzakta yer alır ve kente kutsal bir yol ile bağlanmıştır. En erken yapı İÖ 8. yüzyıla tarihlendirilen hekatompedos İÖ 7. yüzyılda genişletilmiştir. İÖ 6. yüzyıl ortasında mimar Rhoikos ve Theodoros dipteros planlı taş bir tapınak inşa etmişlerdir. Polykrates'in başlattığı yeni tapınak yapısı inşası ise tamamlanamamıştır. Polykrates döneminin bir diğer önemli yapı projesi olan kent surlarının yaklaşık 6,5 km. uzunluğundaki bir kısmı (Hellenistik dönemde yenilenmiş olmakla birlikte) günümüze ulaşmıştır. Kastro Tepesi'nde Hellenistik dönem evleri yer alır. Roma döneminden villalar, hamamlar, bir su kemeri ve bir tiyatro yapısı kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Antikçağ kentinde Bizans döneminden kalma çok sayıda bazilika yapısı bulunur.

Daha geç döneme tarihlenen yaklaşık 103 hektarlık bir alanı çevrelediği önerilen surlar ile aynı hattı takip eden ve Kienast tarafından İÖ 6. yüzyılın ilk çeyreği ile İÖ 550-525 arasına tarihlendirilmiş sur kalıntıları mevcuttur (**Şekil 7.20**). Genişliği 2. 36 m. – 5. 2 m. arasında, ortalama 3 m. olan çift cidarlı çokgen duvar kalıntısı söz konusudur. Sur hattı üzerinde konumlandırılmış 9. 75 m. x 7. 5 m. boyutlarında kareye yakın planlı 36 adet kule bulunmaktadır (Tsakos, 2007).

Şekil 7.19 : Samos, Heraion, Genelaos adak heykeli grubu (İÖ 560-550) (T. Saner).

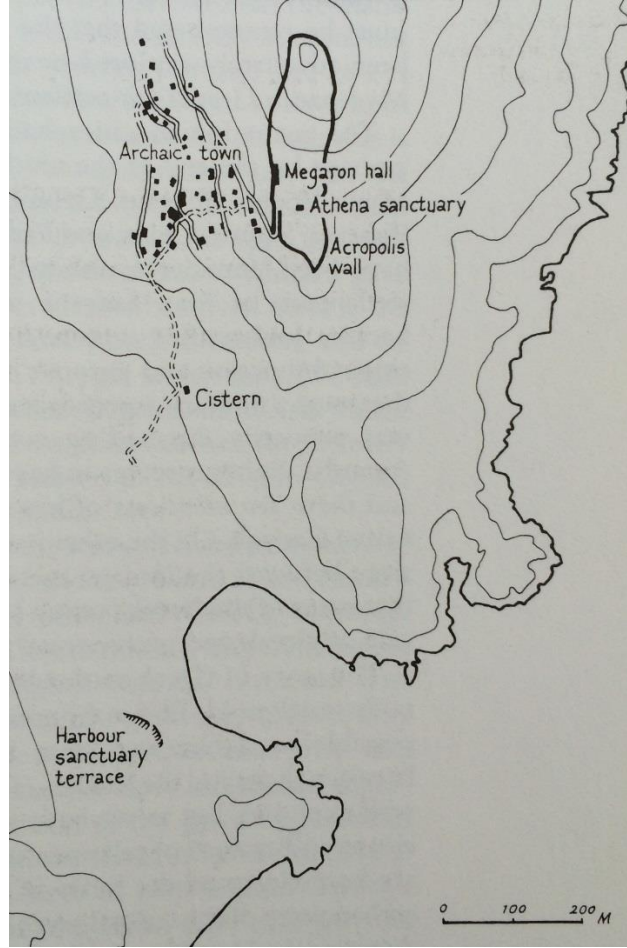
Şekil 7.20 : Samos yerleşim düzeni (Tsakos, 2007, Levha 24).

7.8 Emporio

Emporio Khios Adası'nın güney ucuna yakın bir liman yerleşmesidir (**Şekil 7.21**). 1950'lerdeki İngiliz kazıları çerçevesinde Tunç Çağı yerleşmesi, Prophetes Ilias Tepesi üzerindeki arkaik yerleşme, limandaki erken Hıristiyan dönemi bazilikası ve geç Roma kalesi ele alınmıştır. Kazılar sonucunda olasılıkla limanın yakınlarındaki kayalık alanda bir geç Miken yerleşmesi olduğu tespit edilmiştir. Bu yerleşmenin İÖ 12. yılda ortaya çıktığı ve kısa ömürlü olduğu düşünülmektedir. İÖ 8. yüzyılda ise bir Yunan yerleşmesi kurulmuştur. Bunun için Miken yerleşmesinin bulunduğu yer tercih edilmemiş, biraz daha içeride, ulaşılması daha güç bir alan seçilmiştir. Yunan yerleşmesinin sınırlarının limana kadar uzandığı düşünülmekte, burada bir de kutsal alan bulunduğu bilinmektedir. Yeni yerleşmenin akropol surları, tapınağı ve megaron planında bir sarayı bulunmaktadır. Surların hemen dışındaki, sarp batı yamacında ise konut alanı uzanmaktadır. Bu konut bölgesi İÖ 7. yüzyılın sonundan önce terk edilmiş, yerleşme daha rahat koşullar sunan vadiye taşınmıştır (Boardman, 1988).

Arkaik yerleşmenin akropol surları tüm hat boyunca incelenmiştir. Akropolün ana kapısı "bindirmeli kapı" biçimindedir. Surla çevrili alan içinde sadece iki yapı tespit edilmiştir. Bunlardan biri tapınaktır. Tapınağın içinde ve çevresinde yapılan kazılarda, İÖ 8. yüzyıl başlarına tarihlenen adak buluntuları ortaya çıkarılmıştır. Buluntular arasında bir kraterin kenarına ait sakallı bir adam protomu ve oturur durumda flüt çalan bir figürin yer almaktadır. Ayrıca İÖ geç 7. yüzyıl ve 6. yüzyılın ilk yarısına ait figürlü çanak çömlek örnekleri bulunmuştur. Buluntular arasında yer alan bir yazıt yardımıyla tapınağın Athena'ya adandığı anlaşılmıştır. Akropol alanı içinde ortaya çıkarılan diğer yapı 18 m. uzunluğunda bir megarondur. Yapının ön kısmında iki sütun yer almakta, iç mekanında da uzun eksen boyunca üç sütun bulunmaktadır. Megaron öne çıkan bir topografik konumdadır. Akropol girişi ve tapınağa eşit uzaklıktadır; çevreye ve yamaçtaki konut alanına hakim durumdadır. Bu nedenle yapı, yöneticinin konutu (sarayı) olarak yorumlanmıştır. Bir ana yol, kayalarla beslenerek inşa edilmiş teraslar üzerinden akropol ve yerleşim alanını birbirine bağlamaktadır. Yerleşim kayalık bir arazi üzerindedir, konut planları bu nedenle çok basit tutulmuştur. Yaklaşık 50 konutun izi saptanmış, 10 birim kazılmıştır. Evlerin bazıları akropoldeki megaronun küçük ölçekli kopyalarıdır. Önlerinde iki sütun, iç mekanda da bir veya iki sütun ile bir merkezi ocak yeri bulunmaktadır. Her konut birimi kendine ayrılmış küçük bir teras üzerinde

konumlanmaktadır. Diğer bir grup konutta sütunlu ön alan bulunmamakta, içeride birkaç (en fazla dört) sütun çatıyı taşımaktadır; köşede de bir ocak yeri ayrılmıştır. Bazı evlerin odalarının arka kısmında görülen sekiler yatma mekanları olarak yorumlanmaktadır. Evlerde bulunan çanak çömlek parçalarının tümü İÖ 7. ve 6. yüzyıllara aittir. Yerleşme Perslerin adayı istilasından önce veya o sırada terk edilmiş olmalıdır (Hood ve Boardman, 1954).

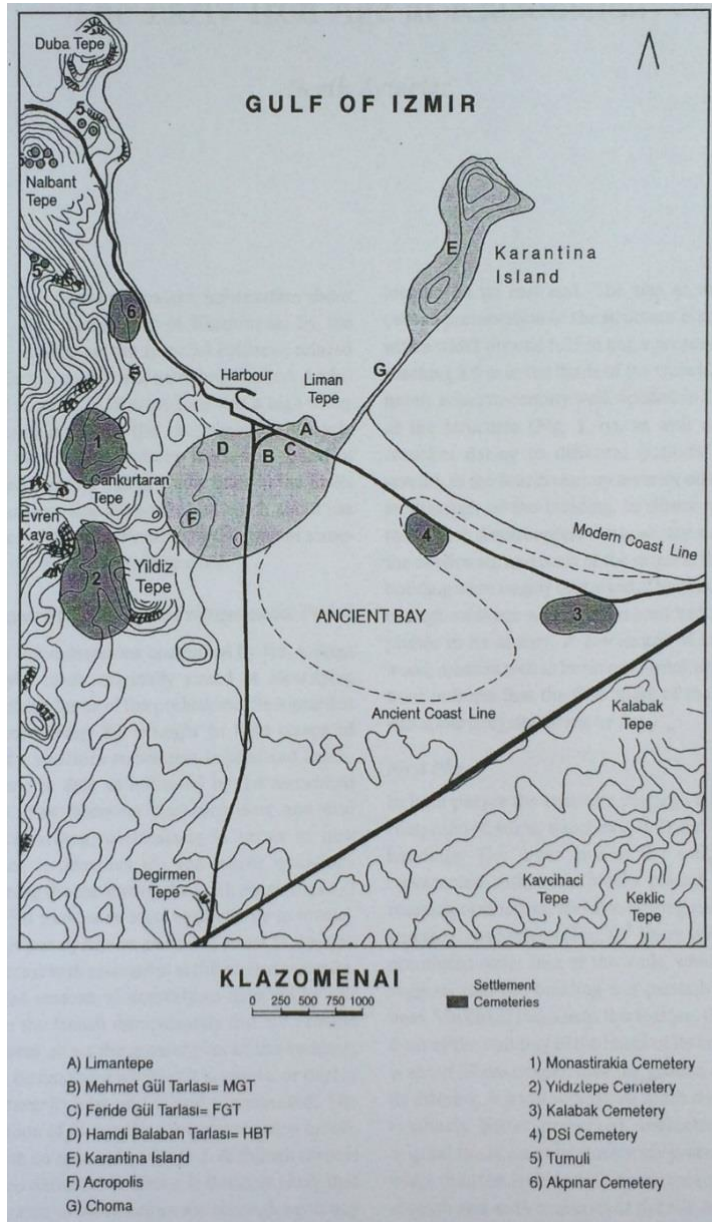

Şekil 7.21 : Emporio yerleşim düzeni (Boardmann, 1988, s. 31).

Tapınak bir sırt üzerinde, belirgin bir konumda yerleşmiş durumdadır. Buradaki kutsal alanın ilk ortaya çıkışı, tapınağın inşaatından önce, İÖ 7. yüzyılda açık havada bir sunak/kaide çevresinde gerçekleşen ritüellerle ilişkili görülmektedir. Tapınak, iki mekanlı, 10 m. x 6 m. ölçülerinde basit bir yapıdır; İÖ 6. yüzyıla tarihlenmektedir. Yapı büyük dikdörtgen bloklarla inşa edilmiştir, duvarları üç sıra yüksekliğinde korunmuş durumdadır. İlk törenlerin düzenlendiği ve adak armağanlarının bırakıldığı sunak/kaide tapınağın ana mekanı içine alınmıştır, bunun yanında kült heykelinin kaidesi durmaktadır. Tapınağın dışında *bothros* tipi bir sunak bulunmuştur (Cook ve Boardman, 1954).

7.9 Klazomenai

Klazomenai tarihsel-coğrafi anlamda Lidya'da, esas içerik açısından ise İyonya'da yer alan bir yerleşme ve en etkili on iki İyon kentinden biridir (Şekil 7.22). Kuruluşu Kolophonlulara bağlanmaktadır, Herodotos (1, 16) Lidya kralı Alyattes'in buraya başarısız bir sefer düzenlediğini anlatmaktadır. Perslerin gelişine bağlı korkular yüzünden halkın karadaki yerleşimden -daha sonra karaya bağlanacak olan- adaya taşındığı bilinmektedir. Klazomenai, Delphoi kutsal merkezinde bir hazine binası yaptırmıştır; İÖ 5. yüzyılda Attika Deniz Birliği üyesidir; 412'de ayrılmış, daha sonra tekrar kabul edilmiştir. 386 yılındaki Kral Barışı'nın ardından Pers egemenliğine girmiştir (Ziegler, 1979).

Şekil 7.22 : Klazomenai yerleşim düzeni (Moustaka, 2014, s. 14).

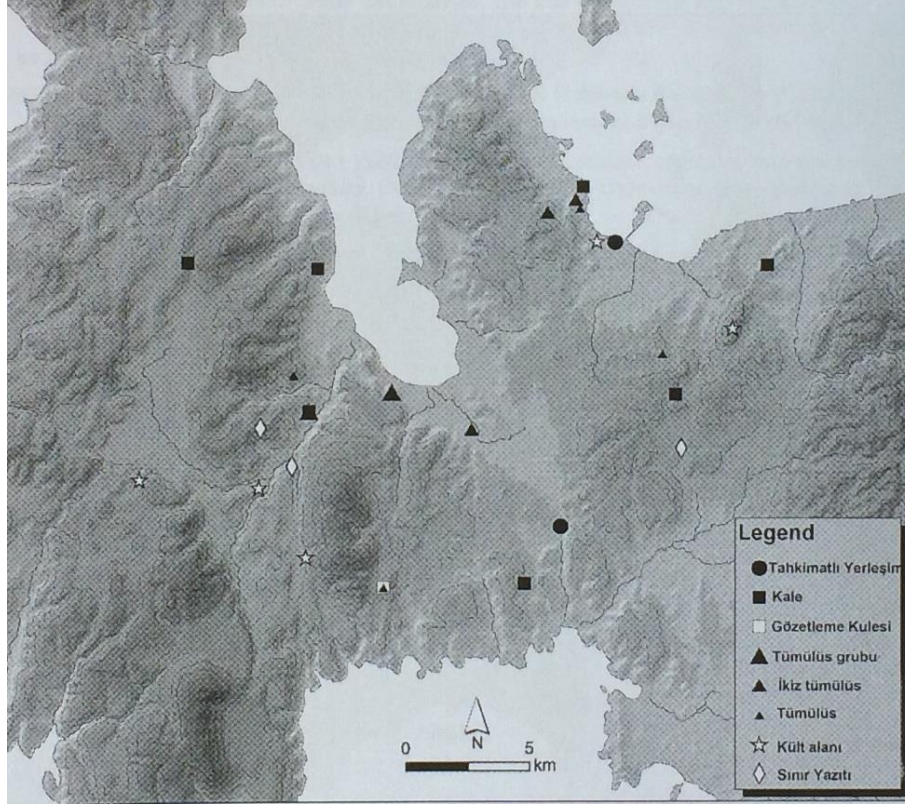
1980'lerden bu yana süren şehir kazıları, ayrıca Klazomenai'nin çevre bölgesindeki yüzey araştırmaları, antik Yunan polis olgusu tartışmalarına önemli katkılarda bulunmuştur. Klazomenai yerleşim tarihi Liman Tepe yerleşimi ile birlikte ele alınmaktadır. Geometrik çağlar ve 8. yüzyılın ortaları çok sayıda buluntu ile temsil edilmektedir. Tarihöncesi tepe yerleşiminin güney ve güneybatı kısımları, varlığı İÖ 11. yüzyıldan geç 6. yüzyıla kadar süren çekirdek yerleşim alanı olarak tanımlanmaktadır. İÖ 670-600/580 yılları arasına tarihlenen iki veya üç yapı söz konusudur. Bunlardan ikisinin özgün durumlarında apsidal olduğu belirtilmektedir. J Yapısı birkaç mimari evre göstermektedir. İlki 7. yüzyılın ikinci çeyreğini işaret etmektedir. İkincisinde ise apsidal plan bozulmaktadır; bu evre 7. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başına tarihlenmektedir. J Yapısı'nın hemen güneyinde yer alan Birim F de apsidal planlıdır ve evreler göstermektedir. Buluntular 7. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başına aittir. 7. yüzyıla ait mimari kalıntılar daha azdır. Yerleşmenin limana yakın yerlerinde erken 6. yüzyıla ait konutlar ortaya çıkarılmıştır. Bunlar yerleşim çekirdeğinin bir miktar dışında konumlanan bir dokuya aittir. Erken 6. yüzyılın dikdörtgen planları evleri daha erken tarihli yerleşme izlerinin üzerine oturmaktadır. Ancak bu yeni konutların birbiriyle ilişkili mekan dizilerinin belirlediği bir kompleks olarak mı tasarlandığı, yoksa ayrı birimler halinde mi inşa edildiği açık değildir. Bu alanın düzenli bir kent planı uyarınca organize edildiğine ilişkin bir izlenim alınmıştır. 547-42 tarihlerini kapsayan Pers istilasının ardından yapı etkinliğinin arttığı gözlenmiştir. Daha çok tarihöncesi yerleşim tepesinin güney, güneybatı bölgeleri yoğun olarak tercih edilmiştir. Ancak arkaik dönemin sınırlarını gösterecek olan bir savunma hattının izlerine rastlanmamıştır. Bu alanın biraz daha batısı, güneybatısı ise üretim ve işlik alanı olarak tanımlanmaktadır. Kavisli plan gösteren yapılar bu dönem için de geçerlidir. Bu tür planın Klazomenai'da sabit bir gelenek olduğu, Protogeometrik örneklere ek olarak iki 7. yüzyıl yapısının bulunduğu ve 6. yüzyıl sonuna tarihli dört örneğin de geç uygulamalar arasında yer aldığı ifade edilmektedir. Özellikle kavisli plan gösteren bu geç arkaik örneklerin Ege'de bilinen konut mimarisi ve kentsel gelişim sürecine aykırı olduğu belirtilmektedir. Ancak tek mekanlı evlerden çok mekanlı avlulu tipe geçişin bütün Ege'de aynı anda gerçekleşmediği görüşü savunulmaktadır. Klazomenai geç arkaik konutları da bu bağlamda yerel koşulların ve geleneğin yansımaları olarak değerlendirilmektedir. 550/540 ile 520/510 yılları arasında ise Klazomenai konut yerleşiminde bir boşluk olduğu tespit edilmiş ve bu Perslerin gelişiyile birlikte kentin bir süre için terk edilmiş

olma durumuna bağlanmıştır. Pers tehditi karşısında kentlerin terk edilmesinin Herodotos'ta da geçtiği aktarılmaktadır. Klazomenai kentinin merkez yerleşmesinde gerçekleşen kazılar sonucunda, bu kente özgü buluntuların fazlalığı, İyonya'nın diğer yerleşmeleriyle ilişkiler bulunduğunu, ancak en yakındaki Smyrna da dahil olmak üzere bölge ölçeğinde baskın bir kültürel ortaklıktan söz edilemeyeceğini göstermiştir (Ersoy, 2004).

Klazomenai nekropol alanları da oldukça iyi tanınmakta, ölü gömme biçimleri iyi açıklanmış durumdadır. Arkaik döneme ilişkin 6 farklı gömü alanı bulunmaktadır. Bunlardan beşi kent merkezinin doğusunda ve batısında konumlanmış alanlar, diğeri de tümülüs tipi mezarların yoğunlaştığı kuzeybatıdaki tepelik bölgedir. Tümülüs tipi mezarları içeren nekropolün kentteki arkaik dönem toplumunun üst sınıfına ait olması gerektiği ifade edilmektedir. Tümülüslerden birindeki buluntular geç 7. yüzyılı işaret etmektedir. Tüm örnekler yığma tepeyi tutmak üzere duvarla sarılıdır. Nekropollerde gömü biçimi olarak; basit gömü, kremasyon (yakma), amfora veya pithos içinde gömü, lahitler ve çok az örnekle temsil edilen sandık mezarlar ile karşılaşmaktadır. Klazomenai nekropollerindeki buluntular geniş bir tarihsel aralığa sahip olmakla birlikte ağırlık arkaik ve geç arkaik dönemlerdedir (Hürmüzlü, 2004). Klazomenai khora'sı son yıllarda 'yoğun' ve 'geniş alan' yüzey araştırmalarıyla şekillenmiştir. Merkeze bağlı bölgedeki tarım alanları, doğal kaynaklar, arazi kullanımı ve idari yapılanma kavranmaya çalışılmıştır. Klazomenai khora'sının sınırlarını belirlemek için topografik yapı, savunma yapıları, tahkimatlı yerleşmelerin konumları, kült alanları, tümülüslerin konumları, ayrıca sınır yazıtları ile epigrafik veriler değerlendirilmiştir.

Çevresel savunma ağlarının daha çok İÖ 5. yüzyılda ortaya çıkıp 4. yüzyılda yaygınlaştığı kabul edilse de, polis oluşum süreci içinde ortaya çıkmış olabileceği de düşünülmektedir. Nitekim Klazomenai örneğinde khora'nın sınırları erken arkaik dönemde belirlenmiş, bir savunma sistemi kurulmuştur (**Şekil 7.23**). Bu sistem iki tahkimatlı yerleşimi, yedi adet kaleyi ve bir tepe tahkimatını (*charax*) içermektedir. Ayrıca bir grup kült alanı ile tepelere yerleşen ve arkaik döneme tarihli dış bölge tümülüsleri de bu sınırla örtüşür konumdadır. Üç adet sınır yazıtı Klazomenai khora'sının sınırlarını diğer verilerle birlikte çizebilmektedir (Koparal, 2014).

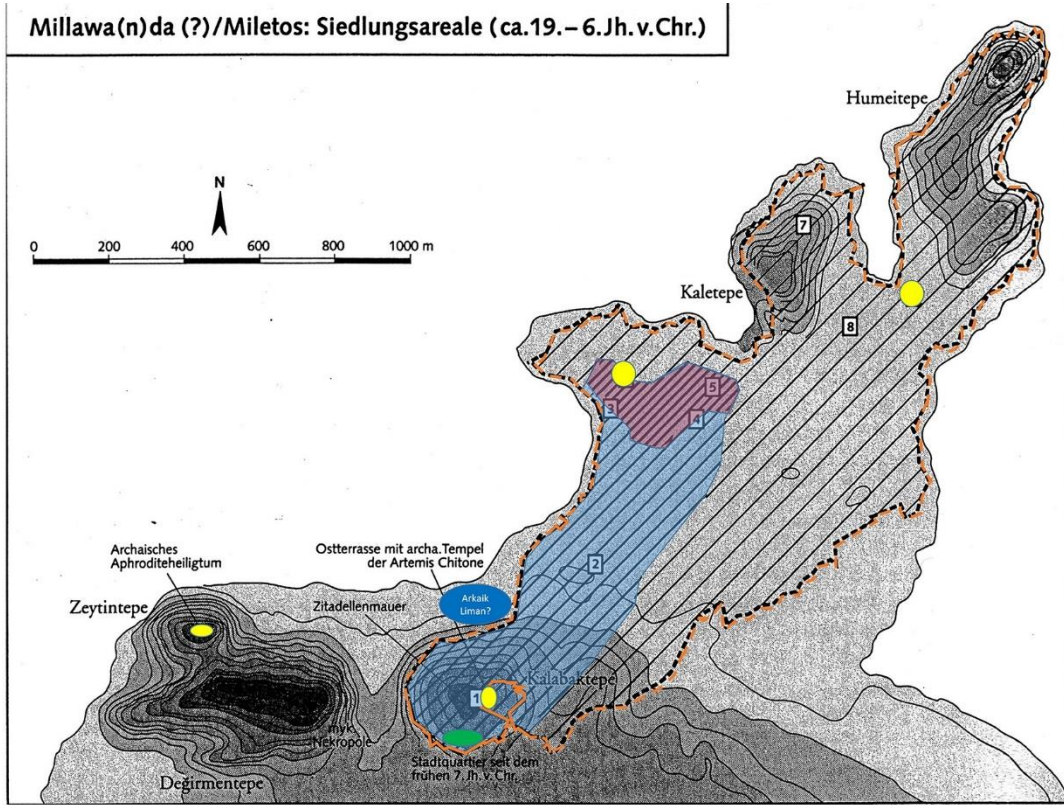
Şekil 7.23 : Klazomenai khora'sı (Koparal, 2014, Resim 3).

7.10 Miletos

Miletos'ta ele geçen Protogeometrik keramik buradaki erken İyon varlığına işaret etmektedir. Miletos'un merkez yerleşmesinin güneyinde bulunan yaklaşık 57 m. yüksekliğindeki Kalabaktepe, Geometrik dönemden itibaren kentin akropolisini olmuştur (Şekil 7.24). Geç Geometrik dönemde ise Kalabaktepe'den kuzeye uzanan, Athena Tapınağı'nı da içine alan bir yerleşim alanı söz konusudur. Bu yerleşimde İÖ 8. yüzyıla tarihlendirilen dörtgen ve oval planlı konut yapıları tespit edilmiştir, ancak Geometrik döneme tarihlendirilen bir kent suru kalıntısı bulunamamıştır. Geniş yıkım tabakasından anlaşıldığına göre kent İÖ 8. yüzyıl sonunda Kimmerler tarafından tahrip edilmiştir (Graeve, 2000).

Geometrik dönem kentinin Arkaik dönemde güney, kuzey ve batı yönlerinde genişlediği ve kuzeyde Hellenistik-Roma dönemi kentinin merkezine, kuzey ve güney agoralar arasında bulunan bouleuterion'a kadar uzandığı düşünülmektedir. Arkaik dönemde, İÖ 7.-6. yüzyıllarda, kentin Kalabaktepe'den başlayarak Hellenistik-Roma dönemi kentini de içine alacak şekilde genişlediği anlaşılmaktadır. Bu, kentin tüm tarihi boyunca dayandığı en geniş sınırları göstermektedir. İÖ

494'teki İyon Ayaklanması nedeniyle yaşanan yıkımdan sonra Kalabaktepe'de yoğun inşa faaliyeti söz konusudur. Buna karşın, kent eski büyüklüğüne kavuşmamış, tepe terk edilmiş ve yerleşimin merkezi liman bölgesine kaymıştır. Arkaik dönemdeki bir diğer merkez, kentin kuzeybatısında yer alan Kaletepe'dir. İÖ 2. binin ikinci yarısından itibaren bir kent merkezi niteliğinde olan alanda İÖ 7. yüzyılda ilk Athena Tapınağı inşa edilmiştir. Bununla birlikte tapınağın üzerine inşa edilen Bizans kalesi nedeniyle arkeolojik veriler büyük oranda tahrip olmuştur (Graeve, 2000).

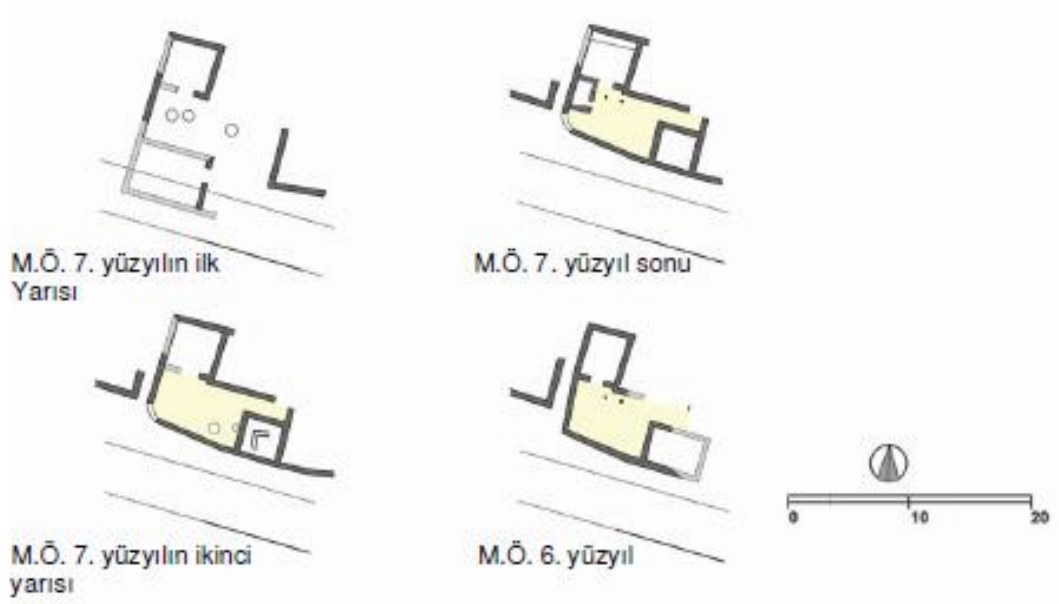
Şekil 7.24 : Milet, yerleşim düzeni, (Graeve, 2006, Resim 8).

Miletos'un Arkaik dönem surlarının kurgusu tam olarak açıklanamamıştır. Kalabaktepe'yi çevreleyen bir sur hattı söz konusudur. Kalabaktepe'nin doğusunda, Hellenistik dönem surları üzerindeki "Kutsal Kapı"ya bağlanan ve Arkaik döneme tarihlendirilen sur ise jeofizik çalışmaları ile tespit edilmiş ve sondajlarla açığa çıkarılmıştır.

Kalabaktepe'nin İÖ 7. yüzyıl ortasında surlarla çevrildiği ve surların içinde, zirvede, duvarlarla sarılmış bir iç alan olduğu tespit edilmiştir. Arkaik surların tüm yarımada'yı çevreleyip çevrelemediği kesinlik kazanmamıştır. Bununla birlikte kent surunun liman bölgesini korumak amacıyla tüm aşağı şehri çevrelemiş olması gerektiği

önerilmektedir. Arkaik kent surunun dışında da yerleşim olduğu düşünülmektedir. Miletosluların Persler tarafından sürgün edildiği İÖ 494-479 arasına dair arkeolojik veri yoktur. Kentin yeniden düzenlenmesinde yeni kent surlarının Arkaik dönem surlarının üzerine inşa edildiği önerilmektedir. Kalabaktepe'nin güney yamacında 250 m. uzunluğunda üç kapılı bir sur kalıntısı söz konusudur (Lang, 1996).

Şekil 7.25 : Kalabaktepe'de konutun evreleri.

Şekil 7.26 : Kalabaktepe'de arkaik dönem konutları (Senff, 1999, Resim 2).

Kalabaktepe'de iki farklı konut evresi vardır: Kalabaktepe "Güney Kesiti" alanında, sur duvarının güney kapısının batısında İÖ 7. yüzyılın sonuna tarihlendirilen tek odalı dörtgen planlı, ek mekanlarla genişletilmiş konutlar açığa çıkarılmıştır (Şekil 7.25-26). Kapının doğusunda ise İÖ 6. yüzyıl sonuna tarihlenen konutlar tespit edilmiştir. Kalabaktepe'nin güney yamacındaki İÖ 7. yüzyıl başına tarihlenen konut

bölgesinin, İÖ 7. yüzyılın ortasına tarihlenen sur duvarının inşası ile tahrip edildiği tespit edilmiştir. Milet'in Arkaik dönemde eriştiği en geniş sınırları da İÖ 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Kalabaktepe'nin batı yamacında da Arkaik döneme tarihlendirilen ışıklar tespit edilmiştir (Senff, 1999, 2000).

Kalabaktepe'nin doğu yamacındaki erken Klasik döneme tarihlendirilen konut bölgesinin teras inşasında Arkaik dönem Milet'ine ait molozun kullanıldığı tespit edilmiştir. Jeofizik çalışmalarla görülen yan yana dizilmiş yığınlardan yola çıkılarak Kalabaktepe'nin tesviye edilmiş bir moloz tepesi olarak kullanıldığı önerilmektedir. Pers istilası öncesinde kenti yöneten tiranın ikamet ettiği yer olarak önerilen Kalabaktepe'nin, Pers istilası sonrasında Arkaik kent molozunun -büyük kısmının- buraya toplanmasıyla bir "anıt tepe" olarak tasarlandığı öne sürülmektedir. Arkaik dönemin "parlak Milet"ine ait mimari parçaların azlığı da bu uygulamaya bağlanmaktadır (Graeve, 2006).

Tepenin doğu terasında, yazılı kaynaklara göre tapınımı kentin İyon Göçleri sonrasındaki kuruluş aşaması (İÖ 1. binin başı) kadar erken bir dönemde başlayan Artemis Khitone'ye ait bir tapınak yer alır. Karakteristik tabakalı yapısından yola çıkarak Kalabaktepe'nin kuzey eteklerinde bir limanı olduğu önerilmektedir. Arkaik dönemin diğer kutsal alanları arasında muhtemelen daha önceden de var olan, Didymaion'a giden Kutsal Yol'un başlangıcı ve devlet arşivi binası olarak kullanılan, en erken kalıntıları İÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen, fakat bu dönemi tam olarak araştırılmamış Delphinion ve 1990 yılında kentin yakın çevresinde, Zeyintepe'de keşfedilen Aphrodite Oikous önemlidir. Yeniden keşfinden itibaren Arkaik dönem buluntularının çoğu bu kutsal alandan ele geçmiştir. Arkaik dönemin sonunda Athena kutsal alanında yeni bir Athena Tapınağı'nın inşaatı söz konusudur.

Arkaik Miletos'un nekropol alanı tam olarak tespit edilememiştir. Kalabaktepe'nin güneydoğusunda İÖ 6. yüzyıla ait lahitler tespit edilmiştir. Klasik dönemde olduğu gibi Arkaik dönem nekropol alanının da Didymaion'a giden Kutsal Yol çevresinde olabileceği önerilmektedir.

Miletos'un yaklaşık 7 km. güneydoğusunda bulunan Mengerevtepe, antikçağda Miletos'a bağlı bir yerleşim olan Assessos olarak tanımlanmıştır. Assessos'ta kalıntıları yer alan Athena Assessia Tapınağı'nda, tapınağın kutsanışına dair İÖ 6. yüzyıla ait bir yazıt bulunmuştur. Burada, Volkmar von Graeve'nin 1993'te

yürüttüğü kazı ile İÖ 7. yüzyıl sonu – 6.yüzyıl başına tarihlendirilen, Lydialı Alyattes'in Miletos'u kuşatması ile ilişkilendirilen bir tahrip tabakası tespit edilmiştir. Ayrıca İÖ 494'teki Pers istilasına ait bir tahrip tabakası daha söz konusudur. Bu yıkım sonrasında Assessos'taki kutsal alanın önemini yitirdiği düşünülmektedir. Assessos İÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında 2 m. genişliğinde, üç kulesi ve bir kapısı olan bir sur duvarı ile çevrelenmiştir.

Teikhioussa'da da İÖ 750-550 arasında tarihlendirilen savunma ve konut yapıları tespit edilmiştir. Arkaik döneme tarihlendirilen bir şehir suru söz konusudur. Keramik malzemeye dayanılarak İÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında bu alanda bir yerleşme olduğu önerilmektedir.

Miletos'un çevresindeki diğer alanlar şunlardır (Şekil 7.27-28):

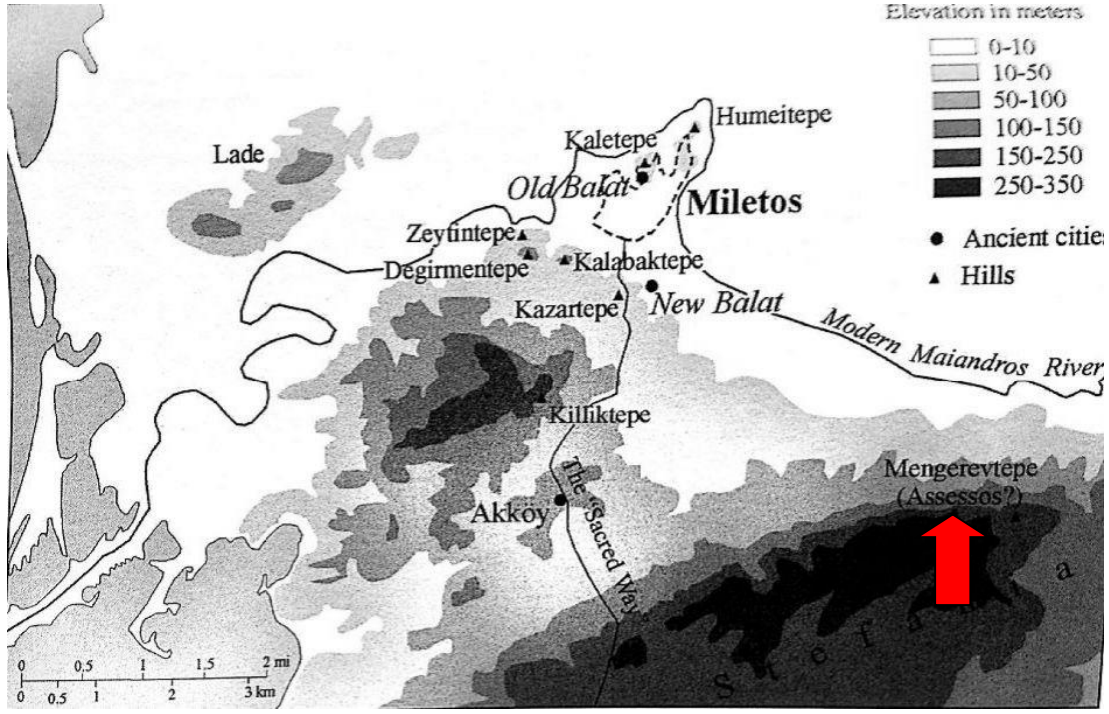
Leros: Herodotos, Miletoslu tarihçi Hekataios'un (İÖ yak. 550–476) Miletoslulara ada üzerinde bir kale inşa etmelerini tavsiye ettiğini aktarmaktadır.

Ionia Polis (Mersinet İskelesi): Peschlow-Bindokat Didyma'daki tapınaktan ele geçen veriye dayanarak Arkaik dönemde alanın bir taş ocağı ve liman olarak kullanıldığını önermektedir.

Didyma: Bölge Arkaik dönemden itibaren Miletos'a bağlıdır.

Şekil 7.27 : Miletos'un çevresi, Teikhioussa (Gorman, 2001, Harita 3).

Şekil 7.28 : Miletos'un çevresi, Assessos (Gorman, 2001, Harita 4).

7.11 Batı Anadolu Örneklerinin “Polis Şeması” Bağlamındaki Bazı Ortak Yönleri

Batı Anadolu'dan seçilen kentlerin Arkaik döneme tarihlendirilebilen şehircilik ve mimari donanım verileri önemli eksiklikler göstermektedir. Özellikle Hellenistik-Roma döneminin inşaatları, yoğun olarak kazılıp ortaya çıkarılan yerleşmelerdeki genel görünümü baskın biçimde etkilemiştir. Buna Bizans dönemleri de eklenmektedir. Yunan şehirciliğinin erken evreleri ise sonraki dönemlerin verdiği bilgilere göre daha zayıf izlerle tanınmaktadır.

Miletos'un yaklaşık 7 km. güneydoğusunda bulunan Mengerevtepe, antik çağda Miletos'a bağlı bir yerleşim olan Assessos olarak tanımlanmıştır. Teikhioussa da Miletos'a bağlı bir yerleşimdir. Leros ve Ionia Polis'te de Miletos'a bağlı yerleşimlerin varlığı olasıdır. Dolayısıyla surlu yerleşmeleri ve tarımsal birimleriyle Miletos geniş bir khora'ya sahiptir. Benzer bir durumun Ephesos için de geçerli olma olasılığı vardır. Ephesos'ta Panayır Dağ'ın kuzey yamacındaki sur kalıntısına dayanılarak Arkaik dönem akropolisinin ve yerleşme merkezinin burada olduğu önerilmektedir. Ayasuluk (Selçuk) yakınındaki Arkaik döneme tarihlendirilen nekropol kalıntıları ise olasılıkla burada da Ephesos etki alanı içinde bir yerleşime

işaret etmektedir. Merkez ve çevre alan ilişkisi açısından -ağırlık Hellensitik dönemde olmakla beraber- Pergamon araştırmaları verimli sonuçlar içermektedir.

Miletos, Ephesos ve Kyme'deki kazılar sonucunda bir "arkaik yerleşim çekirdeği"nden söz etme olanağı bulunmuştur. Miletos'taki durum diğerlerine oranla daha belirgindir; Kalabaktepe ve yakınındaki alanlar Arkaik yerleşim çekirdeğinin parçalarıdır. Ephesos'ta da, yukarıda belirtildiği gibi, Panayır Dağı eteklerinde bir "merkez alan" beklenmektedir. Kyme'de çekirdek yerleşimin Güney Tepe üzerinde olduğu izlenimi alınmıştır. Tüm örneklerde alanlar surla çevrilidir. Miletos ve Ephesos'ta merkezi saran surun dışında, ancak çok yakında konut alanları bulunmaktadır. Aynı şekilde Klazomenai da geniş bir khora içinde, savunma, kutsal alan ve mezar yapılarıyla tanımlı sınırlar içindedir. Sardeis için de çekirdek yerleşim alanı kabulü söz konusudur. Ancak daha sonraki dönemlerin inşaatlarıyla tanınması güçleşen bu alanın çok geniş olduğu tespit edilebilmektedir. Sardeis'in merkez alanı da surla sarılıdır.

Seçilen yerleşimlerin tümünde bir tepe, tepe eteği veya "tepeler arası alan" tercih edilmiştir. Ephesos dışındaki tüm kentlerde söz konusu "akropol tepesi" bir kültür pratiğine de ev sahipliği yapmaktadır. Assos'ta Athena Tapınağı zirvede konumlanmıştır. Emporio da surlarla çevrili, içinde tapınak ve yönetici sarayının bulunduğu geniş bir akropol ile bunun eteğindeki yerleşmeden oluşmaktadır. Miletos'ta; Kalabaktepe'de, Kaletepe'de ve Zeyintepe'de de kutsal alanlar tespit edilmiştir. Miletos, Sardeis, Larisa ve Atarneus'ta akropol tepesi ayrıca mutlak yönetimin sarayının bulunduğu yerdir.

Seçilen yerleşimlerin tümü en geç İÖ 6. yüzyılda surla çevrilidir. Kalabaktepe'nin İÖ 7. yüzyıl ortasında surlarla çevrildiği ve surların içinde, zirvede, duvarlarla sarılı bir iç alan olduğu tespit edilmiştir. Arkaik surların tüm yarımadaı çevreleyip çevrelemediği kesinlik kazanmamıştır. Bununla birlikte kent surunun liman bölgesini korumak amacıyla tüm aşağı şehri çevrelemiş olması gerektiği önerilmektedir. Miletos'a bağlı Assesos ve Teikhioussa'da Arkaik döneme tarihlendirilen yerleşim suru söz konusudur. Sardeis akropolü surlarla çevrilidir ve aşağı kent surlarından kerpiç malzemedен tahkim edilmiş büyük bir kapı yapısına ait kalıntılar tespit edilmiştir. Yeni araştırmalar ışığında Assos Arkaik dönem surları için akropolisi ve ayrıca aşağı şehri çevreleyen surlar önerilmektedir. Eski İzmir (Bayraklı) ise surlu Yunan yerleşmelerinin en erken örneği olarak sunulmaktadır.

Metal atölyelerinin olduğu Sardeis ya da keramik atölyelerinin ortaya çıkarıldığı Miletos, üretim etkinliklerin de polis alanı içinde kendine yer bulma durumuna örnek teşkil eder. Miletos, Sardeis ve Ephesos'ta İÖ 8. - 6. yüzyıllar arasına tarihli dörtgen planlı evler tespit edilmiştir. Bunların bir kısmı “mahalle” olarak tanımlanabilecek yoğunlukta, bir kısmı ise daha az sayıda ve tekil örneklerdir.

Batı Anadolu'dan seçilen Arkaik dönem kentlerinde, nekropol alanları sur dışında oluşturulmuştur. Sardeis ve Assos'ta nekropol alanları en erken İÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Miletos, Ephesos, Kyme, Larisa ve Atarneus'ta İÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen nekropol alanları söz konusudur. Ephesos'ta daha sonra iki Hellenistik agorayı bağlayacak olan hat üzerinde erken nekropol uzanmaktadır. Nekropol alanları sur dışında birden fazla olmak üzere farklı bölgelerde bulunabilmektedir.

8. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Polis, dini bir merkez çevresinde gelişmiş politik bir topluluğun kentsel ve kırsal alanları ile sınır bölgelerini ve kent dışı kutsal alanlarını kapsayan bir alanı tanımlamaktadır. Bu bağlamda, Yunan anakarısından bilinen örneklerle Batı Anadolu'dan seçilen kentlerin Arkaik döneme tarihlendirilebilen şehircilik ve mimari donanım verileri karşılaştırıldığında bir takım başlıklar altında bazı sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur. Bu başlıklar, birincil ve ona bağlı küçük yerleşimler bağlamında kent-khóra ilişkisi; kent dışı ve kent içi kutsal alanlar; kutsal ve politik merkez olarak akropolis; akropolis ve aşağı şehir surunun varlığı; kamusal ve konut alanlarının ayırımı; konut tipleri ve nekropol alanlarının konumlandırılması olarak sıralanabilir.

Arkaik dönem kent araştırmaları içinde “arkaik yerleşim çekirdeği” ve buna bağlı yerleşimlerden oluşan bir düzen söz konusudur. Bu çekirdek yerleşim Batı Anadolu'dan seçilen kentlerden Miletos, Ephesos ve Kyme'de tespit edilmiştir. Miletos'un yaklaşık 7 km. güneydoğusunda bulunan Mengerevtepe, antik çağda Miletos'a bağlı bir yerleşim olan Assessos olarak tanımlanmıştır. Teikhioussa, Leros ve Ionia Polis'te Miletos'a bağlı yerleşimler bulunmaktadır. Ephesos'ta Panayır Dağı'nın kuzey yamacındaki sur kalıntısına dayanılarak Arkaik dönem akropolisinin burada olduğu önerilmektedir. Ephesos'un Arkaik dönem mahallesi Smyrna ve liman yerleşimi Koressos antik kaynaklar ve arkeolojik veri ile tanımlanabilmektedir. Ayrıca Ayasuluk yakınındaki Arkaik döneme tarihlendirilen nekropol kalıntıları olasılıkla buradaki bir yerleşime işaret etmektedir. Bu bağlamda surla çevrili birincil yerleşime bağlı küçük köyler (komai) ya da mahalleler (demoi) beraberliğinden oluşan ve Yunanistan'daki örneklerle benzer yapıda bir yerleşim modelinden söz edilebilmektedir. Bununla beraber Anadolu zengin Lidya Krallığı'nın başkenti Sardeis'in Arkaik dönem yerleşim çekirdeği, Yunan anakarısındaki ve Batı Anadolu'daki söz konusu koloni kentlerine kıyasla çok daha büyük olmasıyla farklılaşmaktadır.

Kent-dışı kutsal alanlar, bölgesel anlamda polisın ortaya çıkışı ile ilişkilendirilmektedir. En erken ve önemli kutsal alanlar genellikle kent merkezi dışında konumlanmaktadır. Birincil yerleşimden uzakta yer alan bu kent-dışı kutsal alanların, kentin yakın ve uzak çevreleri arasında bütünleştirici bir görevi vardır. Yunan anakarısından iyi bilinen örnekler arasında Perakhora'daki Hera, Isthmia'daki Poseidon, Amyklai'daki Apollon Hyakinthos ve Amarynthos'taki Artemis kutsal alanları yer alır. Kutsal alanların ve kült pratiklerinin kentin ortaya çıkışındaki ve mekanın organizasyonundaki öncelikli rolü Batı Anadolu'dan Arkaik dönem için seçilen kentlerden Miletos, Samos ve Ephesos için özellikle göze çarpmaktadır. Didyma'daki Apollon ve Samos'taki Hera ve Ephesos'ta Artemis kutsal alanları bu tür alanlara örnek olarak gösterilmektedir.

Seçilen yerleşimlerin tümünde bir tepe veya tepe eteği tercih edilmiştir. Ephesos dışındaki tüm kentlerde söz konusu "akropol tepesi" bir kült pratiğine ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca Miletos'ta Kalabaktepe'de, Kaletepe'de ve Zeytintepe'de kutsal alanlar tespit edilmiştir. Miletos, Sardeis, Atarneus ve Larisa'da akropol tepesi ayrıca mutlak yönetimin sarayının bulunduğu yerdir. Emporio yerleşmesi bu tür mekan ilişkilerinin en erken örneklerindedir.

En geç İÖ 6. yüzyılda seçilen yerleşimlerin tümü surla çevrilidir. Kalabaktepe'nin İÖ 7. yüzyıl ortasında surlarla çevrildiği ve surların içinde, zirvede, duvarlarla sarılı bir iç alan olduğu tespit edilmiştir. Arkaik surların tüm yarımadaı çevreleyip çevrelemediği kesinlik kazanmamıştır. Bununla birlikte kent surunun liman bölgesini korumak amacıyla tüm aşağı şehri çevrelemiş olması gerektiği önerilmektedir. Miletos'a bağlı Assessos ve Teikhioussa'da Arkaik döneme tarihlendirilen şehir suru söz konusudur. Sardeis akropolü surlarla çevrilidir ve aşağı kent surlarından kerpiç malzemedен tahkim edilmiş büyük bir kapı yapısına ait kalıntılar tespit edilmiştir. Yeni araştırmalar ışığında Assos Arkaik dönem surları için akropolisi ve ayrıca aşağı şehri çevreleyen surlar önerilmektedir. Larisa'nın akropolü de, kısa bir duvar hattının gösterdiği gibi İÖ 7. yüzyılda tahkim edilmiş; 500 yılı civarında tüm akropol alanı 350 m. uzunluğunda bir sur ile sarılmıştır.

Geç Arkaik döneme kadar konut ya da kült alanları üretim için kullanılmıştır. Büyük merkezlerde bazen yerleşimin bir kısmının özel bir üretime ayrıldığı görülmektedir. Metal atölyelerinin olduğu Sardeis ya da keramik atölyelerinin olduğu Miletos bunlara örnek teşkil eder. İÖ 7. yüzyılda dikdörtgen planlı konut tipi apsidal planlı

tipin yerini almıştır. Yerleşimlerin sur ile çevrenmesi ile avlulu planlı konutlar görülmeye başlanmıştır. Miletos, Sardeis ve Ephesos'ta oval ve dörtgen planlı evler tespit edilmiştir.

Batı Anadolu'daki Arkaik dönem kentlerinde de Yunan anakarasındaki örneklerle paralel olarak nekropol alanları sur dışında oluşmuştur. Sardeis ve Assos'ta nekropol alanları en erken İÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Miletos, Ephesos, Kyme, Larisa ve Atarneus'ta İÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen nekropol alanları söz konusudur. Nekropol alanları sur dışında birden fazla olmak üzere farklı alanlarda bulunabilmektedir. Tümülsü erken dönem nekropollerinin önde gelen mezar tipidir.

Batı Anadolu'dan seçilen bir grup örneğin aynı ölçekte değerlendirilmesi polis büyüklükleri ile ilgili karşılaştırma olanağı vermektedir. Assos, Atarneus ve Larisa gibi polislerin ne kadar küçük akropol alanlarına sahip olduğu, Miletos veya Samos'un ise önem ve konumları uyarınca geniş akropollerini bulunduğu görülmektedir. Miletos, Ephesos ve Larisa gibi yerleşmelerde civar tepeleri içine alan savunma ve kült alanları yaratılmıştır. Başka bir ifadeyle birkaç kilometrekarelik bir yaygın alan, içi tümüyle yoğun yerleşme izleriyle dolu olmasa da polis çerçevesi içinde değerlendirilmiştir. Polisin ekonomik-politik ve toplumsal içeriği ile ilgili veriler Batı Anadolu'daki durumla bir miktar ilişkili görünmektedir. Klazomenai'da süren merkez ve çevre çalışmaları kara Yunanistanı temelli şema ve kronolojiye yeni katkılar getirmiştir. Esas sonuç olarak polisin fiziksel çehresi bağlamında, Batı Anadolu'dan seçilen yerleşmelerdeki durum ile kara Yunanistanı temelli bilgiler belli bir miktarda örtüşmektedir.

KAYNAKLAR

- Akarca, A.** (1972). Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I: Şehir ve Savunması, TTK, Ankara.
- Arslan, N. ve Rheidt, K.** (2013). Assos. Bericht über die Ausgrabungen und Forschungen zur Stadtentwicklungsgeschichte 2006 bis 2011, AA, s. 195-246, de Gruyter, Berlin.
- Bammer, A.** (1984). Das Heiligtum der Artemis von Ephesos, Akademische Druck, Graz.
- Baughan, E.** (2010). Lidya Gümü Gelenekleri, *Lidyahılar ve Dünyaları*, ed. Cahill, N., s. 273-304, İstanbul.
- Berent, M.** (1994). The Stateless Polis. Toward a Re-Evaluation of the Classical Greek Political Community, (doktora tezi), CUP, Cambridge.
- Boehlau, J. ve Schefold, K.** (1940). Larisa am Hermos. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934, C. II, Berlin.
- Boardman, J.** (1988). The Greeks Overseas, Thames and Hudson, Londra.
- Cancik, H. ve Schneider, H.,** (1996). Der Neue Pauly, Enzyklopaedie der Antike, J. B.Metzler, Stuttgart.
- Cartledge, P.** (1998). Introduction: Defining a *kosmos*, *Kosmos, Essays in Order, Conflict and Community in Classical Athens*, ed. Cartledge, P., Millet, P., Reden, S. van., s. 1-12, CUP, Cambridge.
- Clarke, J. T., Bacon, F., Koldewey, R.** (1902). Investigations at Assos, Expedition of the Archaeological Institute of America, Londra.
- Cobet, J.** (2007). Frühes Ionien: eine Bestandsaufnahme ; Panionion-Symposion Güzelçamlı, 26. September - 1. Oktober 1999, *Milesische Forschungen 5*, von Zabern, Mainz.
- Cook, J. M., ve Boardmann, J.** (1954). Archaeology in Greece, 1953, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 74, s. 142-169.
- Cook, J. M.,** (1958-9). Old Smyrna, 1948-1951, *ABSA 53-4*, s. 1-34.
- Crielaard, J. P.** (2009). Cities, *A Companion to Archaic Greece*, ed. Raaflaub, K. A. ve Wees, H. van., s.349-372, Wiley-Blackwell, Hong Kong.
- Ehrenberg, V.** (1960). The Greek State, Oxford.
- Ersoy, Y.** (2004). Klazomenai: 900-500 BC: History and Settlement Evidence, *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony*, ed. Moustaka, A. ve diğ., s. 43-76, Selanik.
- Finley, M. I.** (1970). Early Greece: The Bronze and Archaic Ages, Londra.

- Finley, M. I.** (1977). The Ancient City: From Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond, *Comparative Studies in Society and History* 19, s. 305-327.
- Frederiksen, R.** (2011). Greek City-Walls of the Archaic Period 900-480 BC, OUP, Oxford.
- Gawantka, W.** (1985). Die sogenannte Polis, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, Stuttgart.
- Gehrke, H. J.** (1986). Jenseits von Athen und Sparta, Münih.
- Gorman, V. B.** (2001). Miletos, The Ornament of Ionia: A History of the city to 400 BCE, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Graeve, V. von.** (2000). Milet, *Der Neue Pauly* 8, kolon 170-180, J. B.Metzler, Stuttgart.
- Graeve, V. von.** (2006). Milet, *Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien : Geplantes und Erreichtes. Internationales Symposium 6./7. August 2004 in Bergama (Türkei), Byzas 3*, ed. Radt, W., s. 241-262, Ege Yayınları, İstanbul.
- Greaves, A. M.** (2003). Miletos , Bir Tarih, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Greaves, A. M.** (2010). The Land of Ionia. Society and Economy in the Archaic Period, Wiley-Blackwell, Malaysia.
- Greenewalt, Jr. C. H.** (2006). Sardis, *Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien : Geplantes und Erreichtes. Internationales Symposium 6./7. August 2004 in Bergama (Türkei), Byzas 3*, ed. Radt, W., s. 359-372, Ege Yayınları, İstanbul.
- Hall, J. M.** (2007). A History of the Archaic Greek World ca. 1200-479 BCE, Blackwell, Hong Kong.
- Hansen, M. H.** (1997). The Polis as an Urban Centre. The Literary and Epigraphical Evidence, *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community, Acts of the Copenhagen Polis Centre 4*, ed. Hansen, M. H., s. 9-86, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Kopenhag.
- Hansen, M. H.** (2000). The Hellenic Polis, *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*, ed. Hansen, M. H., s. 146-187, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Kopenhag.
- Hansen, M. H. ve Nielsen, T. H.** (2004). An Inventory of Archaic and Classical Poleis, OUP, Oxford.
- Hansen, M. H.** (2006). Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State, OUP, Oxford.
- Hood, M.S.F., Boardman, J.** (1954). British Excavations-Chios, *Archaeological Reports*, The Society for The Promotion of Hellenic Studies, No. 1, s. 20-23.
- Hürmüzlü, B.** (2004). Burial Grounds at Klazomenai: Geometric through Hellenistic Periods, *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony*, ed. Moustaka A. ve diğ., s. 77-95, Selanik.

- Hürmüzlü, B.** (2008). Eski Yunan'da Ölü Gömme Gelenekleri, İstanbul.
- Kaltschek, H.** (2001). Sardeis, *Der Neue Pauly*, kolon 54-59, Stuttgart.
- Kerschner, M. ve diğ.** (2008). Archäologische Forschungen zur Siedlungsgeschichte von Ephesos in geometrischer, archaischer und klassischer Zeit: Grabungsbefunde und Keramikfunde aus dem Bereich von Koressos, *Ergänzungshefte zu den Jahreshften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Heft 9*, ÖAI, Viyana.
- Kerschner, M. ve diğ.** (2000). Ephesos archaischer klassischer Zeit-die Ausgrabungen in Siedlung Smyrna, *Akten des Symposions Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr., Wien, 24. bis 27. März 1999*, ed. Krinzinger, F, s. 45-54, ÖAI, Viyana.
- Kolb, F.** (1984). Die Stadt in Altertum, C. H. Beck, Münih.
- Koparal, E.** (2014). Grek Polis İmgesi ve Değişen Gerçekler: Klazomenai Örneği, *Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi*, ed. Çevik, Ö. ve Erdoğan, B., s. 57-79.
- Knoblauch, A. M.** (1974). Eine Neue Topographische Aufnahme der Stadt Kyme in Äolis, *AA*, s. 285-291, de Gruyter, Berlin.
- Kyrieleis, H.** (1986), "Chios and Samos in the Archaic Period", *Chios: A Conference at the Homereion in Chios*, ed. Boardman, J., Vaphopoulou-Richardson, E., s. 181-204, Oxford.
- Lang, M. ve Eliot, C. W. (ed.)** (1954). The Athenian Agora, a Guide to the Excavations, Atina.
- Lang, F.** (1996). Archaische Siedlungen in Griechenland: Struktur und Entwicklung, Akademie Verlag, Berlin.
- Lang, F.** (2007). House-community-settlement: the new concept of living in Archaic Greece, *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond: Proceedings of a Conference Held at Cardiff University, 17-21 April 2001, BSAS 15*, ed. Westgate R. ve diğ., s. 183-193, BSA.
- La Marca, A.** (2013). Aiolis Kyme'si 2011 Yılı Çalışmaları, *34. KST, C. II*, s. 307-318, Çorum.
- Mazarakis Ainian, A.** (1997). From Rulers' Dwellings to Temples: Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 BC), Paul Åströms förlag, Jonsered.
- McCredie, J. R.** (1966). Fortified Military Camps iin Attica, *Hesperia Suppl. XI*, Princeton.
- McDonald, W. A. ve diğ.** (1975). Excavations at Nichoria in Messenia: 1972-1973, *Hesperia 44*, s. 69-141.
- Mitchell, S.** (1999). Archaeology in Asia Minor, *Archeological Reports 1998-1999*, s. 144 vd.

- Mohr, M.** (2007). An welcher Stelle lag archaische klassische Siedlung von Ephesos? Neue Überlegungen zur archäologischen und literarischen Evidenz, *JhÖ* 76, s. 301-320, ÖAI, Viyana.
- Morgan, C.** (1990). *Athletes and Oracles. The Transformation of Olympia and Delphi in the Eighth Century BC*, CUP, Cambridge.
- Morgan, C.** (2003). *The Early Greek State Beyond Polis*, Routledge, Londra, New York.
- Morgan, C. ve Coulton, J. J.** (1997). The Polis as a Physical Entity, *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community, Acts of the Copenhagen Polis Centre 4*, ed. Hansen, M. H., s. 87-144, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Kopenhag.
- Morris, I.** (1987). *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State*, CUP, Cambridge.
- Morris, I.** (1991). The Early Polis as City and State, *City and Country in the Ancient World*, ed. Rich, J., Wallace-Hadrill, A., s. 24-57, Routledge, Londra.
- Morris, I.** (1992). *Death Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, CUP, Cambridge.
- Munn, M. H.** (1993). *The Defense of Attica: The Dema Wall and the Boeotian War of 378-375 BC*, University of California Press, Oakland.
- Murray, O.** (1990). Cities of Reason, *The Greek City from Homer to Alexander*, ed. Murray, O. ve Price, S., s. 1-25, OUP, New York.
- Osborne, R.** (1996). *Greece in the Making 1200-479 BC*, Routledge, Londra, New York.
- Pirson, F. ve Zimmermann, M.** (2014) Pergamon ve Çevresi, *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent* ed. Pirson F., ve Scholl, A., s. 144-161, İstanbul.
- Pirson, F.** (2011). *Pergamon 2010 Yakın Çevrede Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları Raporu*, 29. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Pirson, F.** (2009). *Pergamon 2008 Kampanyasında Yakın Çevrede Yapılan Çalışmalar*, 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Pirson, F.** (2008). *Pergamon 2007 Kampanyasında Yakın Çevrede Yapılan Çalışmalar*, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Pirson, F.** (2007). *Pergamon 2006 Kampanyasında Yakın Çevrede Yapılan Çalışmalar*, 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara.

- Polat, A.** (2010). Troas Bölgesi'ndeki Arkaik ve Klasik Dönem yerleşmeleri: Kent planlama ve savunma sistemleri açısından bir inceleme, (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi.
- Polignac, F. de.** (1994). Mediation, Competition, Sovereignty. The Evolution of rural Sanctuaries in Geometric Greece, *Placing Gods. Sanctuary and Sacred Space in Ancient Greece*, ed. Alcock, S. ve Osborne, R., s. 3-18, OUP, Oxford.
- Polignac, F. de.** (1995a). Repenser 'la cité'? Rituels et Société en Grèce Archaïque, *Studies in the Ancient Greek Polis, Papers of the Copenhagen Polis Centre 2*, ed. Hansen, M. H., ve Raaflaub, K., s. 7-19, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Polignac, F. de.** (1995b). Cults, Territory, and the Origins of the Greek City-State, The University of Chicago Press, Chicago.
- Reale, G.** (2001). Il Pensiero Antico. Vita e Pensiero, Milano.
- Sakellariou, M. B.** (1989). The Polis State. Definition and Origin, *MEAETHMATA 4*, Boccard, Atina.
- Saner, T.** (2012) Larisa (Buruncuk) Akropolü ve Kalesi Yeni Bir Başlangıç 2010, 29. AST, s. 419-429, Ankara.
- Saner, T.** (2015) Larisa (Buruncuk) Beşinci Yıl Araştırmaları 2010-2014, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, sayı 39, s. 41-43.
- Saner, T. ve Sağ, K.** (2012) The Aeolian-Style Polygonal Masonry in Larisa [Buruncuk] and its Regional Context, *Nuts & Bolts of Construction History C. 2*, s. 427-434. (ed.) R. Carvais ve diğ., Paris.
- Schaefer, J. ve Schlaeger, H.** (1962). Zue Seeseite von Kyme in der Aeolis, AA, s. 42-57, de Gruyter, Berlin.
- Scherrer, P.** (2001). The Historical Topography of Ephesos, *Urbanism in Western Asia Minor : new studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos*, JRA Supp. 45, ed. Parrish, D., s. 57-95.
- Scully, S.** (1990). Homer and the Sacred City, Cornell University Press, New York.
- Senff, R.** (1999). Wohnhaeuser, Handwerksbetriebe und öffentliche BAuten im archaischen Milet, *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu 5-7 Haziran 1996*, s. 389-404, Ege Yayınları, İstanbul.
- Senff, R.** (2000). Archaische Wohnbebauung am Kalabaktepe in Milet, *Akten des Symposions Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr., Wien, 24. bis 27. März 1999*, ed. Krinzinger, F., s. 29-37, ÖAI, Viyana.
- Shepard, W. R.** (1923). Historical Atlas, Henry Holt and Company, New York.
- Shipley G.** (1987). A History of Samos 800-188 B.C., Oxford.
- Snodgrass, A. M.** (1980). Archaic Greece: The Age of Experiment, University of California Press, Berkeley.

- Snodgrass, A. M.** (1986). The Historical Significance of Fortifications in Archaic Greece, *La fortification dans l'histoire du monde grec*, ed. Leriche, P. ve Treziny, H., s. 125-131, CUP, Cambridge.
- Spathari, E.** (2009). Kerameikos, Atina.
- Trézniy, H.** (2006). L'urbanisme archaïque des villes Ioniennes: Un point de vue Occidental, *Revue des Etudes Anciennes* 108, s. 225-247.
- Tuerk, H.** (2012). Ein neues Gesicht für die Stadt: Befestigungsanlagen von Assos in der Troas, *Bericht über die 46. Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung*, s. 119-128, Koldewey-Gesellschaft, Stuttgart.
- Tsakos, K.** (2007) Die Stadt Samos in der geometrischen und archaischen Epoche, *Frühes Ionien: eine Bestandsaufnahme ; Panionion-Symposion Güzelçamlı, 26. September - 1. Oktober 1999, Milesische Forschungen* 5, s. 189-199, von Zabern, Mainz.
- Utili, F.** (1996). Die arkaische Nekropole von Assos, *Asia Minor Studien* 31, s. 149-156, Habelt, Bonn.
- Vernant, J. P.** (2002). Yunan Düşüncesinin Kaynakları, çev. Portakal, H., Cem Yayınevi, İstanbul.
- Vernant, J. P.** (1982). The Origins of Greek Thought, Cornell University Press, New York.
- Vidal-Naquet, P.** (1986). The Black Hunter: Forms of Thought and forms of Society in the Greek World, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-Londra.
- Weber, B. F.** (2007). Die Stadtplan von Milet: Einhundert Jahre Stadtforschung, *Frühes Ionien: eine Bestandsaufnahme ; Panionion-Symposion Güzelçamlı, 26. September - 1. Oktober 1999, Milesische Forschungen* 5, s. 327-362, von Zabern, Mainz.
- Welwei, K. W.** (2001). Polis, *Der Neue Pauly* 10, kolon 22, J. B. Metzler, Stuttgart.
- Westcoat, B. D.** (2012). The Temple of Athena at Assos, OUP, Oxford.
- Wiesehöfer, J.** (2009). Die altorientalische Stadt – Vorbild für die griechische Bürgergemeinde (Polis)?, *Die Urbanisierung Europas von der Antike bis in die Moderne*, ed. Fouquet, G. ve diğ., s. 43-61, Frankfurt.
- Wokalek, A.** (1973). Griechische Stadtbefestigungen, Grundmann, Bonn.
- Ziegler, K.** (1979). Klazomenai, *Der Kleine Pauly* 3, kolon 225, Münih.

EKLER

EK A.1: Haritalar

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Hüseyin Burak Soy
Doğum Yeri ve Tarihi: Eskişehir, 1979
Adres: Kadıköy/İstanbul
Lisans: MSGSÜ Arkeoloji Bölümü